

११४	सामान्यपापनशोभाः	१३७	अर्ण्ययिदित्सा
११५	शरीर रक्षणोपदेशः	१३७	दोषःपानगुग्गुः
११७	यिदित्सा स्तुतिः	१४०	तृतीयोद्देशसमाप्तिः
११८	वातज्वरयिदित्सा	१४०	काल विशेषेषु जल
१२०	पित्तज्वर यिदित्सा		गुग्गुः
१२२	कृद्ज्वर यिदित्सा	१४१	अस्य वर्धक वस्तुक
१२४	वात पित्तज्वर यि		धनम्
	दित्सा	१४१	अस्यहारक वस्तु क
१२५	वातरक्षोभज्वर यि		धनम्
	दित्सा	१४२	संधन निषेधः
१२७	पितरक्षोभज्वर यि	१४२	वेग धारणु इक्षुम्
	दित्सा	१४२	ऋतुपरत्वेनाप
१३०	सनिपातज्वर यि०		ध्य कथनम्
१३१	वषज्वर यि०	१४४	शलापेक्षया दोष
१३४	लक्ष्मज्वर यि०		अलाअस्य ज्ञानम्
१३५	भसज्वर यि०	१४५	सन्धारि रोग ६०
१३५	हाहज्वर यि०	१४५	संधनादि सा
१३५	सकलज्वर यि०		दूरय ध्यतम्

॥ इत्यनुक्रमणिका ॥

॥ अथ श्रीकालज्ञानं स
प्रारब्धते ॥

॥ संगलाचरणम् ॥

यस्याः प्रसादनालाद्य, सद्यो विद्वान् भवंन्नरः ॥

वाग्वादिनी भगवती, शारदा वरदास्तु नः ॥१॥

अर्थः—जेना प्रसादने पानीने पृथ्थ तरत विद्वान्
थाय छे ज्येवी जे वाग्वादिनी भगवती शारदा ते अभने
वरदानने आपवानाणी थाज्ये ॥ १ ॥

॥ अथ कालप्रशंसा ॥

भ्रातः कष्टमहो महान्त नृपतिः सामंतचक्रं

च ततः पार्श्वे सा च विदग्धराजपरिपत्ताश्रंद्र-

विंवातनाः ॥ उन्नतः स च राजपुत्रनिवहस्ते

वंदिनस्ताः कक्षाः सर्वे यस्य वशाद्गतात्स्मृति

पथं कालाय तस्मै नमः ॥ २ ॥

॥ अथ श्रीकालज्ञानं सभाषांतरं
प्रारभ्यते ॥

॥ मंगलाचरणम् ॥

यस्याः प्रसादजासाद्य, सद्यो विद्वान् भवेन्नरः ॥
वाग्वाहिनी भगवती, शारदा वरदास्तु नः ॥ १ ॥

अर्थः—जेना प्रसादने पानीने पृथ्थ तरत विद्वान्
थाय छे जेवी जे वाग्वाहिनी भगवती शारदा ते अभने
वरदानने आपवावाणी थाओ ॥ १ ॥

॥ अथ कालप्रगंसा ॥

भ्रातः कष्टमहो महान्त नृपतिः सामंतचक्रं
च तत् पार्श्वे सा च विदग्धराजपरियत्ताश्चंद्र-
विंशाननाः ॥ उन्नतः स च राजपुत्रनिबहस्ते
वंदिनस्ताः कथाः सर्वे यस्य वगादगात्स्मृति-
पथं कालाद्य तस्मै नमः ॥ २ ॥

અર્થ:—હે બાધ! મહા કષ્ટની વાત છે કે તે મહેલો રાજ, તથા તે માંડલિક ગજગોનો સમુદાય, તથા પડખા-માં રહેલા વિદ્વાનોની અને રાજગોની તે સમા, તથા ચંદ્રના જેવી મુખવાળી તે સીચો તથા ઉન્મત્ત એવા રાજપુત્રોનો તે સમૂહ તથા તેઓની કીર્તિને કહેનારા તે પંદિજનો તેમજ તે કથા, એ સર્વે જે કાળ થકી કેવળ સ્મરણમાં આવે છે તે કાળને નમસ્કાર હો ॥ ૨ ॥

સાધ્યાસાધ્યપરિજ્ઞાનં, જીવિતં મરણં તથા ॥
યેન વિજ્ઞાયતે સમ્યક્, કાલજ્ઞાનં તદુચ્યતે ॥૩॥

અર્થ:—જેણે કરીને સાધ્ય, અસાધ્ય, જીવણ તથા મરણનું વિશેષપણું જાણનામાં આવે છે તે કાલજ્ઞાન કહેવાય છે ॥ ૩ ॥

કાલઃ સૃજતિ ભૂતાનિ, કાલઃ સંહરતિ પ્રજાઃ ॥
કાલઃ સુપ્તેષુ જાગર્તિ, કાલો હિ દુરતિક્રમઃ ॥૪॥

અર્થ:—કાલ સર્વ ભૂત પ્રાણીમાત્રને ઊત્પન્ન કરે છે; તેમજ તે કાલ સર્વ પ્રજાનો સંહાર કરે છે અને સર્વ સુતે છે તે કાલ જાગે છે તે કાલને કાઈ ઉદ્ધાંધી શકતો નથી ॥૪॥

કાલે દેવા વિનશ્યંતિ, કાલે ચાસુરપન્નગાઃ ॥
નરેન્દ્રા જંતવઃ સર્વે, સર્વે કાલેન નશ્યંતિ ॥ ૫ ॥

અર્થ:—કાળે દેવતાઓ નાશ પામે છે, કાળેકરી
દેત્યો, નાગો, રાક્ષસો તથા સકળ પ્રાણિયો અને સર્વ
બગત્ વિનાશ પામે છે. ॥ ૫ ॥

વિરંચિદિનમધ્યે તુ પતંતીંદ્રાશ્ચતુર્દશ ॥ અવ્દા-
નાં ચ શતસ્યાંતે, સોપિ કાલે વિનશ્યતિ ॥ ૬ ॥

અર્થ —અહાના એક દિવસને ત્રિપે ચૌદ મ દ્વે પડે
છે અને તેનાં સો વર્ષ પૂરાં થએથી તે પણ (અહાપણુ)
કાલે કરીને વિનાશને પામે છે. ॥ ૬ ॥

માનુષ: શતજીવી ચ, પુરા દેવેન ભાષિતમ્ ॥
વિકર્મણ: પ્રભાવેણ, શીઘ્રં કાલેન નશ્યતિ ७

અર્થ:—માણસનું આયુષ્ય સો વર્ષનું હોય છે, એવું
પૂર્વે ભગવાને કહેયું છે; અને વિરૂદ્ધ કર્મના પ્રભાવે (આયુ-
ષ્ય પૂર્ણ થએથી) તરતજ કાલેકરી નાશ પામે છે. ॥ ૭ ॥

વર્ષા: શીતં તથા ચોષ્ણં, પ્રત્યૂષો મધ્યમં દિનં ॥
અપરાહ્ણશ્ચ પટ્, કાલા: કથયંતે વિવુચૈ: કિલ ૮

અર્થ:—વર્ષાકાળ, શીતકાળ, (સીયાળો) ઉષ્ણકાળ,
(જિનાળો) પ્રાતઃકાલ (પ્રભાત સમય) મધ્યાહ્નકાળ (મધ્ય-
રનો વખત) તથા દિનનો અસ્તસમય અર્થાત સધ્યા

અર્થ:—હે બાઈ! મહા કપટની વાત છે કે તે મહેલે
રાજ, તથા તે માંડવિક ગજગ્યાનો સમુદાય, તથા પડખા
માં રહેલા વિદ્વાનોની અને રાજગોની તે સમા, તથા ચં-
દ્રના જેવી મુખવાળો તે સીચો તથા ઉન્મત એવા
રાજપુત્રોનો તે સમૂહ તથા તેઓની કીર્તિને કહેનારા
પંદિતો તેમજ તે કથા, એ સર્વે જે કાળ થકી ઉવળ સ્ત
રણમાં આવે છે તે કાળને નમસ્કાર હો ॥ ૨ ॥

સાધ્યાસાધ્યપરિજ્ઞાનં, જીવિતં મરણં તથા ।
યેન વિજ્ઞાયતે સમ્યક્, કાલજ્ઞાનં તદુચ્યતે ॥૩॥

અર્થ:—જેણે કરીને સાધ્ય, અસાધ્ય, જીવણ તથા
મરણનું વિશેષપણું જાણવામાં આવે છે તે કાલજ્ઞાન ક-
હેવાય છે ॥ ૩ ॥

કાલઃ સૃજતિ ભૂતાનિ, કાલઃ સંહરતિ પ્રજાઃ ।
કાલઃ સુપ્તેષુ જાગર્તિ, કાલો હિ દુરતિક્રમઃ ॥૪॥

અર્થ:—કાલ સર્વ ભૂત પ્રાણીમાત્રને ઊત્પન્ન કરે છે;
મજ તે કાલ સર્વ પ્રજાનો સંહાર કરે છે અને સર્વ સુતે
જતે કાલ જાગે છે તે કાલને કાઈ ઉદ્ધંધી શકાતો નથી ॥૪॥

લે દેવા વિનશ્યંતિ, કાલે ચાસુરપન્નગાઃ ॥
નરેન્દ્રા જંતવઃ સર્વે, સર્વે કાલેન નશ્યતિ ॥ ૫ ॥

અર્થ:—કાળે દેવતાઓ નાશ પામે છે. કાળેકરી
દૈત્યો, નાગો, રાત્રીઓ તથા સદૃશ પ્રાણિયો અને સર્વ
જગત્ વિનાશ પામે છે. ॥ ૫ ॥

વિરંચિદિનસધ્યે તુ પલંતીંદ્રાશ્ચતુર્દશ ॥ અન્દા-
નાં ચ શતસ્યાંતિ, સોપિ કાલે વિનશ્યતિ ॥ ૬ ॥

અર્થ ——બ્રહ્માના એક દિવસને ત્રિપે ચૌદ ઇંદ્રો પડે
છે અને તેનાં સો વર્ષ પૂર્ણ થએથી તે પણ (બ્રહ્માપણુ)
કાલે કરીને વિનાશને પામે છે. ॥ ૬ ॥

માનુષ: શતજીવી ચ. પુરા દેવેન ભાયિતમ્ ॥
વિકર્મણ: પ્રભાવેણ, શીઘ્રં કાલેન નશ્યતિ ७

અર્થ:—માણુસનું આયુષ્ય સો વર્ષનું હોય છે, એવું
પૂર્વે ભગવાને કહેયું છે, અને ત્રિરૂઢ કર્મના પ્રભાવે (આયુ-
ષ્ય પૂર્ણ થએથી) તરતજ કાલેકરી નાશ પામે છે. ॥ ૭ ॥

વર્ષા: શીતં તથા ચોષ્ણં, પ્રત્યૂપો મધ્યમં દિનં ॥
અપરાહ્ણુશ્ચ ષટ્, કાલા: કથ્યંતે વિદ્યુયૈ: કિલ ૮

અર્થ:—વર્ષાકાળ, શીતકાળ, (ચીયાળો) ઉષ્ણકાળ,
(ઝિનાળો) પ્રાતઃકાલ (પ્રભાત સમય) મધ્યાહ્નકાળ (મપો-
રનો વખત) તથા દિનનો અસ્તસમય અર્થાત સધ્યા

અર્થ — હે બાઈ! મહા કથની વાત છે કે તે મહેલે
રાજ, તથા તે માંડલિક રાજ્યોનો સમુદાય, તથા પડખા-
માં રહેલા વિદ્વાનોની અને રાજ્યોની તે સમા, તથા ચં-
દ્રના જેવી મુખવાળી તે સીઓ તથા ઉન્મત્ત એક
રાજપુત્રોનો તે સમૂહ તથા તેઓની કીર્તિને કહેનારા તે
પંદિતનો તેમજ તે કથા, એ સર્વે જે કાળ થકી કવળ સ્મ-
રણમાં આવે છે તે કાળને નમસ્કાર હો ॥ ૨ ॥

સાધ્યાસાધ્યપરિજ્ઞાનં, જીવિતં મરણં તયા ॥
યેન વિજ્ઞાયતે સમ્યક્, કાલજ્ઞાનં તદુચ્યતે ॥૩॥

અર્થ:—જેણે કરીને સાધ્ય, અસાધ્ય, જીવણ તથા
મરણનું વિશેષપણું જાણનામાં આવે છે તે કાલજ્ઞાન ક-
હેવાય છે ॥ ૩ ॥

કાલઃ સૃજતિ ભૂતાનિ, કાલઃ સંહરતિ પ્રજાઃ ॥

કાલઃ સુપ્તેષુ જાગર્તિ, કાલો હિ દુરતિક્રમઃ ॥૪॥

અર્થ:—કાલ સર્વ ભૂત પ્રાણીમાત્રને ઊત્પન્ન કરે છે;
તેમજ તે કાલ સર્વ પ્રજાનો સંહાર કરે છે અને સર્વ સુતે
છતે કાલ જાગે છે તે કાલને કાઈ ઉદ્ધંધી શકતો નથી ॥૪॥

કાલે દેવા વિનશ્યંતિ, કાલે ચાસુરપન્નગાઃ ॥

નરેન્દ્રા જંતવઃ સર્વે, સર્વે કાલેન નશ્યંતિ ॥ ૫ ॥

અર્થ:—કાળે દેવતાઓ નાશ પામે છે. કાળેડરી દેવો, નાગો, રાજાઓ તથા સકલ પ્રાણીઓ અને સર્વ જગત્ વિનાશ પામે છે. ॥ ૫ ॥

ચિરંચિદ્દિનસધ્યે તુ પલંતીંદ્રાશ્વતુર્દશ ॥ અન્દા-
નાં ચ શતસ્યાતિ, સોપિ કાલે વિનશ્યતિ ॥ ૬ ॥

અર્થ:—બ્રહ્માના એક દિવસને ત્રિયે ચૌદ ઇંદ્રા પડે છે અને તેનાં સો વર્ષ પૂરાં થએથી તે પશુ (બ્રહ્માપશુ) કાલે કરીને વિનાશને પામે છે. ॥ ૬ ॥

માનુષઃ શતજીવી ચ, પુરા દેવેન ભાષિતમ્ ॥
વિકર્મણઃ પ્રભાવેણ, શીઘ્રિં કાલેન નશ્યતિ ૭

અર્થ:—માણસનું આયુષ્ય સો વર્ષનું હોય છે. એવું પૂર્વે ભગવાને કહેયું છે; અને વિરુદ્ધ કર્મના પ્રભાવે (આયુષ્ય પૂર્ણ થએથી) તરતજ કાલેકરી નાશ પામે છે. ॥ ૭ ॥

વર્ષાઃ શીતં તથા ચોષ્ણં, પ્રત્યૂયો મધ્યમં દિનં ॥
અપરાહ્ણશ્ચ પટ્, કાલાઃ કથ્યંતે વિદુષૈઃ કિલ ૮

અર્થ:—વર્ષાકાળ, શીતકાળ. (ચીથાગો) ઉષ્ણકાળ, (ઝિનાગો) પ્રાતઃકાલ (પ્રભાત સમય) મધ્યાહ્નકાળ (મધ્યાહ્ન સમય) તથા દિવસને અસ્તસમય અર્થાત સંધ્યા

અર્થ—હે જાણ! મહા કપટની વાત છે કે તે મહેરો
રાજ, તથા તે માંડલિક રાજ્યોનો સમુદાય, તથા પડખા-
માં રહેલા વિદ્વાનોની અને રાજ્યોની તે સમા, તથા ચં-
દ્રના ભેષી મુખવાળો તે સ્ત્રીઓ તથા ઉન્મત્ત એવું
રાજપુત્રોનો તે સમૂહ તથા તેઓની કીર્તિને કહેનાગ તે
ખંદિજનો તેમજ તે કથા, એ સર્વે જે કાળ થકી દેવળ સ્ને-
રણમાં આવે છે તે કાળને નમસ્કાર હો ॥ ૨ ॥

સાધ્યાસાધ્યપરિજ્ઞાનં, જીવિતં મરણં તથા ॥
યેન વિજાયતે સમ્યક્, કાલજ્ઞાનં તદુચ્યતે ॥૩॥

અર્થ—જેણે કરીને સાધ્ય, અસાધ્ય, જીવણ તથા
મરણનું વિશેષપણું જાણવામાં આવે છે તે કાલજ્ઞાન ક-
હેવાય છે ॥ ૩ ॥

કાલઃ સૃજતિ ભૂતાનિ, કાલઃ સંહરતિ પ્રજાઃ ॥
કાલઃ સુપ્તેષુ જાગર્તિ, કાલો હિ દુરતિક્રમઃ ॥૪॥

અર્થ—કાલ સર્વ ભૂત પ્રાણીમાત્રને ઊત્પન્ન કરે છે;
તેમજ તે કાલ સર્વ પ્રજાનો સંહાર કરે છે અને સર્વ સુતે
છને કાલ જાગે છે તે કાલને કાલ ઉદ્ભવથી શકનો નથી ॥૪॥

કાલે દેવા વિનયંતિ, કાલે ચાસુરપત્ન્યાઃ ॥
નરેન્દ્રા જંતવઃ નવે, સર્વે કાલેન નયંતિ ॥ ૫ ॥

અર્થ:—કાળે દેવતાઓ નાન પામે છે. કાળેકરી
દેવો, નાગો, રાત્રી તથા સકળ પ્રાણિયો અને સર્વ
બગત વિનાશ પામે છે. ॥ ૫ ॥

વિરંચિદિનમધ્યે તુ પતંતીંદ્રાશ્વતુર્દશ ॥ અન્દા-
નાં ચ શતસ્વાંતિ, સોપિ કાલે વિનશ્યતિ ॥ ૬ ॥

અર્થ ——બ્રહ્માના એક દિવસને ત્રિપેચોદ ક દ્રો પડે
છે અને તેનાં સો વર્ષ પૂર્ણ થએથી તે પશુ (બ્રહ્માપશુ)
કાલે કરીને વિનાશને પામે છે ॥ ૬ ॥

માનુષઃ શતજીવી ચ, પુરા દેવેન ભાષિતસ્ ॥
વિકર્મ્મણઃ પ્રભાવેણ, ગીઘં કાલેન નશ્યતિ ૭

અર્થ:—માણસનું આયુષ્ય સો વર્ષનું હોય છે. એવું
પૂર્વે ભગવાને કહેયું છે, અને ત્રિશ્ક કર્મના પ્રભાવે (આયુ-
ષ્ય પૂર્ણ થએથી) તરતજ કાલેકરી નાશ પામે છે. ॥ ૭ ॥

વર્ષાઃ શીતં તથા ચોષ્ણં, પ્રત્યૂષો મધ્યમં દિનં ॥
અપરાહુશ્ચ પટ્, કાલાઃ કથ્યંતે વિત્રુયૈઃ કિલ ૮

અર્થ:—વર્ષાકાળ, શીતકાળ, (શીયાળો) ઉષ્ણકાળ,
(ઝિનાળો) પ્રાતઃકાલ (પ્રભાત સમય) મધ્યાહ્નકાળ (મપો-
રનો વખત) તથા દિનનો અસ્તસમય અર્થાત સંધ્યા

7
8
9

કાલાગ્નિર્જઠરે જાત, સ્તસ્ય વાંછા ચતુર્વિધા ॥

આહારશ્ચોદકં નિદ્રા, કામશ્ચૈવ ચતુર્થકઃ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—કાળાગ્ની યજ્ઞ ઉદરનેવિષે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેને ચાર પ્રકારની વાંછા ઉત્પન્ન થાય છે, આહાર, ઉદક (પાણી), નિદ્રા તથા કામ એવી રીતે ચારેનો સમૂહ જાણવો ॥ ૧૨ ॥

અન્નહીનો દહેદ્વાત્, મંદુહીનશ્ચ શોણિતમ્ ॥

કામહીનો દહેચ્છક્ષુ, રનિદ્રા રોગકારિણી ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—અન્નથકી રહિત કાળ ધાતુને ખાળે છે; પાણીથકી રહિત લોહીને ખાળે છે; કામથકી રહિત આંખોને દહન કરે છે અને નિદ્રા વિના રોગની ઉત્પત્તિ કરે છે. ૧૩

અસ્તમેતિ યથા વાતાદીપસ્તૈલાદિસંયુતઃ ॥

નિવાતરક્ષણાદેહી તથૈવાનંતુમૃત્યુભિઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—જેમ દીવામાં પરિપૂર્ણ તેજ ભરેલું છતાં તે દીવો વાયુથી ઓલાઇ જાય છે તેમ આગંતુક મૃત્યુથી પ્રાણીઓનું મૃત્યુ થાય છે એમ જાણવું. પરંતુ જેમ વાયુ વગરની જગ્યામાં રાખવાથી દીવો રહે છે, તેમ આગામિ મરણથી રક્ષણ કરેતો પ્રાણીઓ ખરી શકે છે ॥ ૧૪ ॥

કાલ એ જ સ્વરૂપેકરી કાલ કહેવાય છે. ॥ ૮ ॥

કાલેન વૃક્ષઃ ફલતિ, કાલે ધાન્યં પ્રજાયતે ॥

કાલેન નારી દ્રવતિ, સર્વે કાલેન જાયતે ॥ ૯ ॥

અર્થ - કાલેકરી ઝાડોમાં ફળો થાય છે, કાલેકરી ધાન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, કાલેકરી સ્ત્રી ઋતુને પામીને ગર્ભ ધારણ કરે છે, એવી રીતે સર્વ કાલેકરીને ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૯ ॥

કાલેન તોયં પતતિ, કાલે વીજં ચ વાપયેત્ ॥

કાલે ચ કર્મસાફલ્યં, વિપરતિ વિપર્યયઃ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:- કાલેકરી મેઘ પાણીની વૃષ્ટિ કરે છે; કાલેકરી બીજ વાવવામાં આવે છે; કાલેકરી કર્મની સફળતા થાય છે; અને કાલની વિપરીતતાથી (ઋતુ ગયાથી) સર્વ વિનાશને પામે છે ॥ ૧૦ ॥

ક્રોધલોભપ્રસંગેન, કાલઃ કલયતે જગત્ ॥

જ્ઞાનયોગસદાભ્યાસૈઃ, કાલો રક્ષતિ સર્વદા ૧૧

અર્થ:- ક્રોધ અને લોભના પ્રસંગેકરી કાલ સર્વ જગતનું ભક્ષણ કરે છે; પરંતુ જ્ઞાન અને યોગના મદદ અભ્યાસેકરી મનુષ્યની સર્વદા કાલ રક્ષા કરે છે ॥ ૧૧ ॥

કાલાત્રિજઠરે જાત, ત્તસ્ય વાંછા ચતુર્વિધા ॥
આહારશ્વેદકં નિદ્રા. કામશ્વેદ ચતુર્યકઃ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ — ધાણપી અગ્નિ ઉદરનેવિષે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેને ચાર પ્રકારની વાંછા ઉત્પન્ન થાય છે, આહાર, ઉદક (પાણી), નિદ્રા તથા કામ એવી રીતે ચારેનો સમૂહ જાણવો ॥ ૧૨ ॥

અન્નહીનો વહેદ્વાતુ, મંદુહીનશ્ચ શોણિતમ્ ॥
કામહીનો વહેજ્જલુ, રનિદ્રા રોગકારિણી ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—અન્નથંદી રહિત ધાણ ધાતુને ખાળે છે; પાણીથંદી રહિત વોહીને ખાળે છે, કામથંદી રહિત આંખો ને દહન કરે છે અને નિદ્રા વિના રોગની ઉત્પત્તિ કરે છે. ૧૩

અસ્તમેતિ યથા વાતાદીપસ્તૈલાદિસંયુતઃ ॥
નિવાતરક્ષણાદિહી તથૈવાર્જંતુઃ સૃષ્ટ્યુભિઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—જેમ દીવામાં પરિપૂર્ણ તેજ સરેલું છતાં તે દીવો વાયુથી ઓગાઇ જાય છે તેમ આર્ગંતુક મૃત્યુથી પ્રાણી ઓતું મૃત્યુ થાય છે એમ જાણવું. પરંતુ જેમ વાયુ વગરની જગ્યામાં રાખવાથી દીવો રહે છે, તેમ આગાનિ મરણથી રક્ષણ કરે તો પ્રાણીઓ ખરી રહે છે ॥ ૧૪ ॥

કાલાગ્નિર્જઠરે જાત, સ્તસ્ય વાંછા ચતુર્વિધા ॥

આહારશ્વેદકં નિદ્રા, કામશ્વેદ ચતુર્યકઃ ॥૧૨॥

અર્થ:—કાળરૂપી અગ્નિ ઉદરનેવિષે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેને ચાર પ્રકારની વાંછા ઉત્પન્ન થાય છે, આહાર, ઉદક (પાણી), નિદ્રા તથા કામ એવી રીતે ચારેનો સમૂહ જન્મવે ॥ ૧૨ ॥

અન્નહીનો વહેદ્વાતુ, સંદુહીનશ્ચ શોણિતમ્ ॥

કામહીનો વહેચ્ચક્ષુ, રનિદ્રા રોગકારિણી ॥૧૩॥

અર્થ:—અન્નથંડી રહિત કાળ ધાતુને ખાળે છે; પાણીથંડી રહિત લોહીને ખાળે છે; કામથંડી રહિત આંખોને દહન કરે છે અને નિદ્રા વિના રોગની ઉત્પત્તિ કરે છે. ૧૩

અસ્તમેતિ યથા વાતાદીપસ્તૈલાદિસંયુતઃ ॥

નિવાતરબળગાદેહી તથૈવાનંતુષ્ટ્યુભિઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—જેમ દીવામાં પરિપૂર્ણ તેજ બરેણું છતાં તે દીવો વાયુથી એકાદ જાય છે તેમ આગંતુક મૃત્યુથી પ્રાણી એકાદ મૃત્યુ થાય છે એમ જણવું. પરંતુ જેમ વાયુ વગરની જગમાં રાખવાથી દીવો રહે છે, તેમ આગાનિ મરણથી રક્ષણ કરેનો પ્રાણીઓ બચી રહે છે ॥ ૧૪ ॥

એવી રીતે વિચારથી જાણાય છે, અને તેઓ અનેક લોકો
વિનાશને પામીને પાછા ફરતા નથી માટે માયાના મોહ
મય એવી મયને ઉપજવનારી વૃક્ષાને આપણે વ્યર્થ
વહન કરીએ છીએ ॥ ૧૭ ॥

मन एव स्थिरं कुर्यात्, मनसा मारुतः स्थिरः॥
मारुतेन स्थिरं तेजः कालः संहरयते तथा १८

અર્થ—પ્રથમ પુરૂષે નિશ્ચયેકરીને મનને સ્થિર કર-
વું; મનેકરીને વાયુ સ્થિર કરવો; પવનેકરી તેજને
સ્થિર કરવું. તે તેજેકરીને કાળ દિહામાં આવે છે; અર્થાત્
તેજ જ્યાં મુઢી શરીરમાં હોય ત્યાં મુઢી મૃત્યુ આવતુ
નથી, તે જ્યારે અગ્નિ મંદ પડી જાય છે ત્યારે મૃત્યુ આ
વે છે ॥ ૧૮ ॥

इन्द्रियाणि वंचयित्वा, मनश्चैकत्र कारयेत्, तेना-
भ्यारुतेन भोक्तव्यं, स्वर्गादिकफलं शुभम् ॥ १९ ॥

અર્થ—સર્વ ઈન્દ્રિયોને વંચ કરીને મનને સ્થિર કર-
વું, એવા અભ્યાસેકરીને સ્વર્ગાદિક એક ક્ષેત્રને મોગન
વા થોગ્ય થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

અશનં મે વસનં મે જાયા મે વંધુવર્ગો મે॥ ઇતિ
મે મે કુર્વાણં કાલવૃકો હંતિ પુરુષાજમ્॥૨૨॥

અર્થ:—આ મારાં વસ્ત્રો છે, આ મારું ભોજન છે,
તથા આ મારો ભાઈઓનો વર્ગ છે, એવી રીતે મારું માર
ઈ કરનાર પુરુષરૂપી બકરાને કાલરૂપી નાર હણે છે. ॥૨૨॥
અથૈવ હસિતં ગતિં પઠિતં યૈઃ શરીરિભિઃ॥ અ-
થૈવ તે ન દૃશ્યંતે કષ્ટં કાલસ્ય ચેદિતન્ ॥૨૩॥

અર્થ:—આજે જે માણસો હસતાં હતાં, ગાતાં હ
તાં અને લખતાં વાંચતાં હતાં, તે આજેજ દીકામાં આવતાં
નથી માટે કાલની ચેષ્ટા મહા દુ ખરૂં પ છે. ॥ ૨૩ ॥

અપ્તુ પ્લવંતે પાશાણા. યાનુરા ઇંતિ રાક્ષસાન્ ॥
કપયઃ કર્મ કુર્વંતિ કાલસ્ય કુટિલા ગતિઃ ॥૨૪॥

અર્થ:—પાણીમાં પત્યરા તરેટે: માણસો રાક્ષસો-
ને મારે છે, તથા વાંદગંઓ માણસનું કામ કરે છે માટે કા-
લની એવી ઉલટી ગતી છે. “એ વિષય મન્યાણાં મન
ચંદ્ર સાગર ઉપર પત્ય પાંધી તથા મચણ દિક્ર મહાસેને
માર્ગ અને વાંદગંઓએ લડાઈ કીધી તેને અનુલનીને કહે
લે છે.” ॥ ૨૪ ॥

अभिमन्यु अथवा (अश्रुवाहन) ते पशु क्षणते वश थये;
 नाटे दुःखे इरीने पशु केतुं हृष्टं धन इरी शकतुं नथी
 अयेो क्षण टे. ॥ २७ ॥

भगीरथाद्याः सगरः ककुत्स्थो, दशानननो रा-
 घवलक्ष्मणौ च ॥ युधिष्ठिराद्याश्च बभूवुरेते
 सत्यं क्व याता वत ते नरेन्द्राः ॥ २८ ॥

अर्थः—भगीरथ विग्रेते तथा सगरनामक सूर्यवंशी
 राजा (अथेाध्या नगरीमां सार्वलौकिक राजा हुतो ते) इति
 त्थीनां याता राजा हुतो ते, दशानन के रावणु ते; नथ
 व के नामय द्र तथा तेनो लार्थ लक्ष्मणु ते; अने युधिष्ठि-
 रने अदि धला पृथ्वीपतिअो धर्म गयेला छे; तेअो
 अेद धाम्य छे हे ते नरे द्रो ध्यां गया ॥ २८ ॥

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

कश्चित्कल्पगतं वृत्तस्थितिचयः कश्चिद्युगानां
 शतं कश्चिद्वर्षगतं तथा कतिपये जीवा दिना-
 नां शतम् ॥ अस्ताङ्कजैरिवात्मनः प्रतिदिनं
 संक्षीरणापाद्यः कालोऽयं कदलीवरोति सज-
 लान्भ्रान्तः हृतः कौशलेभ्यः ॥ २९ ॥

अर्थ—वैद्य, मि.सू. परिचरक (रागीनी सेवा करे
ते) अने रागी से चार. वेगलुं निवारणु के शास्त्रनं हरे
हुं छे नेना चरक. छे. नेनां अछे परु चरक. ने गुणगुणीन
होवते. वेगलुं निवारणु थाय नहीं. अ. आग्नां अछेना
चरक. अ. सुख. छे. ते आग्नां अछेनां आवसे) ॥ ३३ ॥

अथ सवैद्य लक्षणम् ।

वेदभ्यश्च समुत्पन्नस्तस्माद्वैद्यो सयोदितः ॥
आयुर्वेदोपनयनाद्वैद्योपि द्विज उच्यते ॥३४॥

अर्थ.—वेदधी उत्पन्न अनेके अछे वेदना अने-
अनगी प्र. अ. अनेधी के वैदविद्या. नेकेअरी रहित अने
आयुर्वेदना उपनयनधी वैद द्विज अहेव. छे. ॥ ३४ ॥

व्यायेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ॥

एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुगायुषः ॥३५॥

अर्थ—अ. प्रितुं सु. अ. सु. छे. ते अ. सु. वेदना
यनी पीडानो निग्रह अने अछे सु. वेदनुं वैद्य सु. छे
छे. अ. सु. वेदना अ. वेद नहीं. ३५

અર્થ:-સુશુન નામના સુશુન ઋષિદ્વારા ત્રણ પ્રસિદ્ધ છે તેમાં આઠ પ્રકારનાં વૈદ્ય વિદ્યાનાં અગ્ર ક્ષેત્રો છે તે આ પ્રમાણે;-શલ્ય, શાલાક્ય કાયચિકિત્સા, ખૂત વિદ્યા, કૌમાર ભૃષ્ય, અગદતંત્ર, રસાયનતંત્ર તથા વાહુ કરણ તંત્ર એ બહુવા યોગ્ય છે. ॥ ૨ ॥

દયામૂલેન ધર્મેણ, વિનાન સ્યાત્ પરં મુખમ્ ॥
સુખસ્થાનં શરીરં તુ, રક્ષણીયં પ્રવત્નતઃ ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:-ધર્મનું મૂલ દયા છે, ધર્મ વિના સુખ મળતું નથી, સુખનું સ્થાનક શરીર છે; તે શરીરની રક્ષા કરવી યોગ્ય છે ॥ ૩૧ ॥

ધિકામમોક્ષાણાં શરીરં સાધનં યતઃ ॥

૧૦૦૦ પહંતારસ્તતો રક્ષ્યં બુધૈસ્તુ તત્ ૩૨

અર્થ:-ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચાર પુરુષાર્થનું સાધન શરીર છે. તેના નાશક રોગ છે, માટે તે રોગવાળા શરીરનું રક્ષણ હમેશ કરવું જોઈએ. ॥ ૩૨ ॥

અથ ચિકિત્સાજ્ઞાનિ કથ્યંતે ।

ભિષ્ણુ દ્રવ્યાણ્યુપસ્થાતા રોગી પાદચતુષ્ટયમ્ ॥

ચિકિત્સિતસ્ય નિર્દિષ્ટં પ્રત્યેકં તચ્ચતુર્ગુણમ્ ૩૩

અર્થ—વૈદ્ય, ઝોશક, પરિચારક (દોગીની એવા દરે તે) અને રોગી એ ચાર, રોગનું નિવારણ જે શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તેના ચરણ છે. તેમાં એક પણ ચરણને ગુણવંતીન દાય તો રોગનું નિવારણ થાય નહીં. આ ચારમાં એકેકના ચાર ચાર ગુણ છે. (તે આગળ કહેવાયાં આવશે) ॥ ૩૩ ॥

अथ सदैव लक्षणम् ।

वेदभ्यश्च समुत्पन्नस्तरमाद्वैद्यो सयोदितः ॥

आयुर्वेદोपनયનાદ્વૈદ્યોપિ દ્વિજ ઉચ્યતે ॥૩૪॥

અર્થ—વેદથી ઉત્પન્ન થયેલો એટલે વેદના અધ્યયનથી પ્રાપ્ત થયેલી જે વૈદ્યવિદ્યા તેણેકરી સહિત અને આયુર્વેદના ઉપનયનથી વૈદ્ય દ્વિજ કહેવાય છે. ॥ ૩૪ ॥

व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ॥

एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुरः ॥૩૫॥

અર્થ—વ્યાધિનું સુપરિજ્ઞાન કરી તેને નિગ્રહ કરવાની પીડાનો નિગ્રહ કરવો એટલે વૈદ્યત્વ વૈદ્ય પ્રભુ આયુરનો ઉપનયનથી વૈદ્ય નથી. ॥ ૩૫ ॥

શાસ્ત્રં ગુરુમુખોદ્ગીર્ણમાદાયોપાસ્ય ચાસકૃત્ ॥

યઃ કર્મ કુરુતે વૈદ્યઃ સ વૈદ્યોઽન્યે તુ તસ્કરાઃ ॥ ૩૫

અર્થઃ—જણે ગુરુના મુખથી શાસ્ત્ર શ્રવણ કરી અધ્યયન કરેલું હોય, વારંવાર ઉપાસના કરીને જણે હસ્તક્રિયા કરી હોય તેજ વૈદ્ય જણવા. ને ખીજ વૈદ્ય તું કામ કરનારા તસ્કર એટલે ચોર અથવા ઠગારાની પેઠે જણવા. ॥ ૩૬ ॥

દૃષ્ટકર્મા ચ શાસ્ત્રજ્ઞઃ સ વૈદ્યઃ સિદ્ધિ ભાજનમ્ ।

एकांगहीनो न श्लाघ्यः पक्षहीन इव द्विजः ॥ ૩૬

અર્થઃ—જે શાસ્ત્ર પણ જણે છે અને હસ્ત ક્રિયામાં પણ સાચે છે તેનેજ કીર્તિ મળે છે. તેમાં જો એક અંગ જોડા હોય તે વખણવા યોગ્ય નથી. તે પાંખ વિનાના પંખીની પેઠે જણવો. ॥ ૩૬ ॥

एकशास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयम् ।

तस्मान्दહુશ્ચૃતઃ શાસ્ત્રં વિજાનીયાચ્ચિકિત્સકઃ ૩૭

અર્થ—એક શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવાથી વૈદ્યશાસ્ત્ર નો નિશ્ચય થતો નથી. માટે ખાંડુ શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી ચિકિત્સક થવાય છે. એમ જાણવું. ॥ ૩૭ ॥

રોગાણાં તાત્વિકં જ્ઞાનં વહુશો દૃષ્ટકર્મતા ॥

દાહ્યં શૌચમિતિ જ્ઞેયં વૈદ્યે ગુણચતુષ્ટયમ્ ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—રોગનાં લક્ષણનું સાચું જ્ઞાન તથા ઔષધિ
નાં પરિણામનું પણ ધણું જ જ્ઞાન, ચિકિત્સા કરવામાં ચતુ
ર અને શૌચવિશિષ્ટ, આ ચારે વૈદ્યના ગુણ બનવા ॥ ૩૯ ॥

ઉત્સૃજત્યાત્મનાત્માનં ન વૈદ્યં પરિશંકતે ॥

તસ્માત્પુત્રવદેનં ચ પાલયેદાતુરં મિપક્ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—રોગ શરીરનો સંહારકર્તા છે. તે ઔષધ
દ્વારા નિવારણ થવાને માટે રોગી પોતાનું શરીર વૈદ્યને સ
મર્પણ કરે છે, તેથી વૈદ્ય, રોગીના પિતાના જેવો થાય
છે, તે કારણથી વૈદ્યે રોગીનું પોતાના પુત્રની પેઠે પાલન
કરવું ॥ ૪૦ ॥

આયુર્વેદકૃતાભ્યાસઃ સર્વેપાં પ્રિયદર્શનઃ ॥

આયુઃશીલગુણોપેત એવ વૈદ્યોઽભિધીયતે ॥ ૪૧ ॥

અર્થ —જ સમ્યક્ આયુર્વેદ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ
કરી નિપુણ થએલો હોય, જેનો ચેરો બધાયને ધ્યારો લાગે
જેવો હોય, જ આયુ અને શીલગુણોએ કરીને યુક્ત હોય
તે માણસ વૈદ્ય થવાને યોગ્ય છે ॥ ૪૧ ॥

સ્વયમાગામી, એ પાંચ વૈદ્ય કદાચિત્ ધન્વંતરિસદૃશ
હોય તેા પણ પૂજ્ય થતા નથી ॥ ૪૪ ॥

અધીચાનોડપિ શાસ્ત્રાણિ તંત્રાયુક્તો વિચક્ષણઃ॥
નાયિગચ્છતિ સર્વાર્થાનર્યા ભાગ્યક્ષયે યથા ૪૫

અર્થઃ—ચિકિત્સાશાસ્ત્રતું અધ્યયન કરીને જે તંત્ર
શાસ્ત્ર શ્રીખેત્રો નથી તે વૈદ્યને ચિકિત્સાના સર્વ અર્થની
પ્રાપ્તિ થતી નથી; જેમ ભાગ્ય રહિત પુરૂષને ઉપાર્જિત ધન
હતાં પ્રાપ્ત થતું નથી તેની જેઠે બાણુવું ॥ ૪૫ ॥

યસ્તુ કેવલશાસ્ત્રજ્ઞઃ કર્મસ્વપરિનિષ્ઠિતઃ॥ સમુ-
હ્યત્યાતુરં પ્રાપ્ય પ્રાપ્ય મીરુરિવાહવમ્ ॥ ૪૬ ॥

અર્થઃ—જે વૈદ્ય દેવળ શાસ્ત્ર બાણુનાર હોય એટલે
વૈદ્યશાસ્ત્રનો બાણુનાર હોય, પરંતુ કર્મમાં નિપુણ ન હોય
એટલે હસ્તક્રિયામાં અબાણુ હોય તે વૈદ્ય જેમ દાઢ કાચર
માણુસ સંચામમાં જઈને મોહને પામે છે તેની જેઠે તે ચિ
કિત્સા કરવાના સમયમાં મુંઝાઈ બચ છે ॥ ૪૬ ॥

આયુર્વેદં ચિકિત્તાં ચ જ્યોતિષં ધર્મનિર્ણયમ્ ॥
વિના શાસ્ત્રેણ ચો વ્રૂયાન્નમાહુર્વ્રહ્મયાતકમ્ ॥

॥ અથ કુવૈદ્યલક્ષણમ્ ॥

ઔપધં મૂઢવૈદ્યાનાં ત્યજંતુ જ્વરપીડિતાઃ ॥

પરસંસર્ગસંસક્તં કલત્રમિવ સાધવઃ ॥ ૪૨ ॥

અર્થઃ—જ્વરપીડિત માણસને મૂર્ખ વૈદ્યના હાથ તું ઝામડ આપવું નહીં; જેમ પારકા પુરૂષને વિષે આસક્ત થએલી સ્ત્રીને હિતમ પુરૂષ ત્યાગ કરે છે તેની પેઠે બાણવું. ॥ ૪૨ ॥

યસ્તુ કર્મસુ નિષ્ણાતો ધાટ્યર્ચાચ્છાસ્ત્રવહિષ્કૃતઃ ॥

સ સત્સુ પૂજાં નાપ્નોતિ વધં ચાર્હતિ રાજતઃ ॥ ૪૩ ॥

અર્થઃ—જે વૈદ્ય કર્મમાં નિષ્ણાત એટલે ઠવસ હસ્ત ક્રિયા બાણનાર હોય, પરંતુ ધૃષ્ટ થઈને શાસ્ત્રાભ્યાસ નથી કરતો તે વૈદ્ય શ્રેષ્ઠોની વચ્ચે પૂજ્યમાન થતો નથી; અને રાજાથી વધ પામવા યોગ્ય થાય છે ॥ ૪૩ ॥

કુચૈલઃ કર્કશઃ સ્તબ્ધઃ કુગ્રામઃ સ્વયમાગતઃ ॥

પંચ વૈદ્યા ન પૂજ્યંતે ધન્વંતરિસમા અપિ ॥ ૪૪ ॥

અર્થ—મલિન વસ્ત્ર ધારણ કરનારો, અતિશય ડા-પી, બુદ્ધિ રહિત, નીચઆમનિવાસી, વિના આવાહન

स्वयभागाभी, जे पांच वैद्य कदाचित् धन्वंतरिसदृश
होय तो पण्णु पूज्य थता नथी ॥ ४४ ॥

अधीयानोऽपि शास्त्राणि तंत्रायुक्तो विचक्षणः॥
नाधिगच्छति सर्वार्थानर्था भाग्यक्षये यथा ४५

अर्थः—चिकित्साशास्त्रतुं अध्ययन करीते जे तंत्र
शास्त्र श्रीभेदो नथी ते वैद्यने चिकित्साता सर्व अर्थनी
प्राप्ति थती नथी; जेन साध्य रक्षित पृश्पने उपार्जित धन
छतां प्राप्त थतुं नथी तेनी पेटे जणुतुं ॥ ४५ ॥

यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः॥ समु-
ह्यत्यातुरं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवम् ॥ ४६ ॥

अर्थः—जे वैद्य देवण शास्त्र जणुनार होय जेटवे
वैद्यशास्त्रतो जणुनार होय, परंतु कर्ममां निपुण न होय
जेटवे हस्तक्रियामां अजणु होय ते वैद्य जेन द्याध धायर
भाजुस संत्राममां जठने मोहने पामे छे तेनी पेटे ते चि
कित्सा करवाना समयमां जुगई जय छे ॥ ४६ ॥

आयुर्वेदं चिकित्सां च ज्योतिषं धर्मनिर्णयम्
विना शास्त्रेण यो ब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मयातकम्

અર્થ:—આયુર્વેદ, ત્રિકલ્પાશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ તથા ધર્મશાસ્ત્ર આ સર્વ શાસ્ત્રો જે જ્ઞાન વિના કહે છે તેને બ્રહ્મ ધાતી કહીયે ॥ ૪૭ ॥

॥ અથ દ્રવ્યલક્ષણમ્ ॥

વહુકલ્પં વહુગુણં સંપન્નં યોગ્યમૌપધમ્ ॥

અર્થ:—જેના કલ્પ (રસ ચૂર્ણ ઇત્યે) ધણા છે, જેમા ગુણ (ગુરુમંદ ઇત્યે) પણ અનેક છે, જે રસાદિ કરીને સંપન્ન છે અને જે રોગીને તથા દેશકાલને પણ ઉચિત છે, તે દ્રવ્યને ઔપધ કહેવું ॥

॥ અથ પરિચારકલક્ષણમ્ ॥

અનુરક્તઃ શુચિર્દક્ષો વુદ્ધિમાન્ પરિચારકઃ ॥૪૮॥

અર્થ—અનુરક્ત (જે રોગીને વિષે પ્રીતિ કરે,) શુચિ (પવિત્ર) દક્ષ (કષાયોદિ કાર્યો કરવામાં જે નિપુણ) અને બુદ્ધિમાન્ (રોગીની પ્રકૃતીમાં કૈવો ફરક પડે છે તે તરત જાણે) એવો જે હોય તેનેજ પરિચારક કહેવો ॥૪૮॥

॥ અથ રોગિલક્ષણમ્ ॥

આઢઘો રોગી ભિપગ્વરચો જ્ઞાપકઃ સત્ત્વ-
વાનપિ ॥ ૪૯ ॥

अर्थः—द्रव्यवान्, वैद्यना आधीन थयेत्तो, उदर पीडादिष्ठ जे थाय छे तेने उहेनारे, अने धीर अनेनां सक्ष छे। शरीरेने जे शुद्ध छे तेने रोगी उहेवुं, ॥ ४८ ॥

इति श्रीकालज्ञाने कालप्रज्ञासावैद्यादिलक्षण-
कथनं नाम प्रथमः समुद्देशः ॥ १ ॥

॥ अथ रोगाणां साध्यलक्षणानि ॥

निद्रा सुखं भवेद्यस्य, शरीरं सौख्यं तथा ॥

इन्द्रियाणि प्रसन्नानि, स रोगी न विनश्यति ॥ १ ॥

अर्थः—जे रोगीने जेव सारी आवती होय, तरस हासनी होय, शरीरनी उद्वेगनी अक्षयानी छ-यादि छिया बलविना थाय, इन्द्रियो अविच्छिन्न पक्षे रहेती होय, ते रोगी ते रोगनां नाश पावतो नथी ॥ १ ॥

धैतन्यं सकलं यस्य गंधस्वादं स्फुटं भवेत् ॥

फालगृहीतकंठोऽपि स जीवेन्नात्र संशयः ॥ २ ॥

अर्थः—रोगीने आभा शरीरनां चैतनपक्षुं वर्जितं होय, गंध अने स्वाद जेने सारी नीने जखानां होय, तेना गणानी उदर उद्वेगनी अक्षय होय ते पक्षु ते उदर जे पक्षु ते रोगनां नाश पावतो नथी तेहुं संशयहित जायवुं ॥ २ ॥

સ્વદહીનો જ્વરો યસ્ય, નાસા શ્વાસઃ પ્રવર્ત્તે ॥
કંઠોઽપિ કફહીનસ્તુ, સ રોગી જીવતિ
ધ્રુવમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થઃ—જેનો તાવ આવનો હોય પણ પચીને
થતો ન હોય, ને સાસઉશાસ નાકે કરી લેતો હોય, ગ
ળામાં ખાંસી વગેરે કફનો ઉપદ્રવ ન હોય, તે રોગી જીવે
પણ તે રોગમાં મરે નહીં એમ જાણવું ॥ ૩ ॥

સૌમ્યા દ્વષ્ટિર્ભવેદ્યસ્ય, શ્રોતા વક્ત્રા તથૈવ ચ ॥
ગુદસ્પંદો ભવેદ્યસ્ય, સોપિ સાધ્યો ન સંશયઃ ૪

અર્થઃ—જે રોગીની આંખ સૌમ્ય છતાં સારી રીતે
શબ્દો બોલતો ને સાંભળતો હોય, અને ગુદદ્વારનું સ્કુરણ
થાય તો તે રોગીનો રોગ સાધ્ય છે એમ જાણવું ॥ ૪ ॥

ચિકિત્સિતશરીરસ્ય નિષ્કૃતિં ન કરોતિ યઃ ॥
સ યત્કરોતિ સુકૃતં તત્ફલં ભિષ્ગશ્ચુતે ॥૫॥

અર્થઃ—જે માણસ ચિકિત્સિત શરીરની નિષ્કૃતિ
નથી કરતા, એટલે વૈદને યથાશક્તિ દ્રવ્ય આપતા નથી
તેઓના સુકૃત કર્મનું ફલ વૈદને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જ
જાણવું જોઈ છે. ॥ ૫ ॥

॥ अथारिष्टसूचकानि लक्षणानि ॥

(अल्पावशिष्टायुषि ब्रुधेनापि प्रयुक्ता चिकित्सा
विफला संजायतेऽतोत्रमरणसूचकान्यरिष्टानि
कथ्यन्ते, येन तावद्रोगिणामायुर्ज्ञायेत ।)

अर्थ—रोगितुं ज्वित जे थोडुं रथुं होय तो
सारा वैद्ये पणु आपेलुं आसड विक्षण थाय छे. जे माटे
अंही रोगीना भरणु सूयक जेवा अरिष्ट (कुलक्षणु)
कडेवाभां आवे छे.

सूर्योदये शिवा यस्य क्रोशन्त्यायाति संमुखम् ॥
विपरीतं पुरीपं वा सद्यो मृत्युं स गच्छति ॥१॥

अर्थ—सूर्यना उदय समये शीयाल आरडतो सामे
आवे अथवा जे अतिशय विषा नीकणी जय तो तेना ज
एही मृत्यु थाय ॥ १ ॥

घो गौरवर्णोऽप्युपयाति काष्ण्यं

कृष्णोऽतिगौरत्वमुपैति यश्च ॥

सोऽयं मृतिं याति नरः प्रकृत्याः

शीघ्रं विकृत्या नहि संशयोऽत्र ॥ २ ॥

સ્વદહીનો જ્વરો યસ્ય, નાસા શ્વાસઃ પ્રવર્ત્તેત્ ॥
કંઠોઽપિ કફહીનસ્તુ, સ રોગી જીવતિ
ધ્રુવમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થઃ—જનો તાવ આવનો હોય પણ પશીનો
થતો ન હોય, ને સાસઉશાસ નાકે કરી લેતો હોય; ગ
ળામાં ખાંસી વગેરે કફનો ઉપદ્રવ ન હોય, તે રોગી જીવે
પણ તે રોગમાં મરે નહીં એમ જાણવું ॥ ૩ ॥

સૌમ્યા દૃષ્ટિર્ભવેદ્યસ્ય, શ્રોતા વક્ત્રા તથૈવ ચ ॥
ગુદસ્પંદો ભવેદ્યસ્ય, સોપિ સાધ્યો ન સંશયઃ ૪

અર્થઃ—જે રોગીની આંખ સૌમ્ય છતાં સારી રીતે
શબ્દો બોલતો ને સાંભળતો હોય, અને ગુદદ્વારનું સ્ફુરણ
થાય તો તે રોગીનો રોગ સાધ્ય છે એમ જાણવું ॥ ૪ ॥

ચિકિત્સિતશરીરસ્ય નિષ્કૃતિં ન કરોતિ યઃ ॥
સ ચત્કરોતિ સુકૃતં તત્ફલં ભિષગશ્રુતે ॥૫॥

અર્થઃ—જે માણસ ચિકિત્સિત શરીરની નિષ્કૃતિ
નથી કરતા, એટલે વૈદને યથાશક્તિ દ્રવ્ય આપતા નથી
તેઓના સુકૃત કર્મનું ફલ વૈદને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જા
ણવું યોગ્ય છે. ॥ ૫ ॥

॥ અથારિષ્ટસૂચકાનિ લક્ષણાનિ ॥

(અલ્પાવશિષ્ટાયુપિ બુધેનાપિ પ્રયુક્તા ચિકિત્સા વિફલા સંજાયતેસ્તોત્રમરણસૂચકાન્યરિષ્ટાનિ કથ્યન્તે, યેન તાવદ્રોગિણામાયુર્જાયેત ।)

અર્થ—રોગિનું જીવિત જો થોડું રહ્યું હોય તો સારા વૈદે પણ આપેલું ઓસડ વિદ્વજ ધાય છે. એ માટે અંહી રોગીના મરણ મૂચક એવા અરિષ્ટ (કુલમણ) કહેવામાં આવે છે.

સૂર્યોદયે શિવા યસ્ય ક્રોશન્ત્યાચાતિ સંમુખમ્ ॥
વિપરીતં પુરીતં વા સદ્યો મૃત્યું સ ગચ્છતિ ॥૧॥

અર્થ:—સૂર્યના ઉદય સમયે ઘીયાલ ઓરડનો સાનો આવે અથવા જો અનિશય ત્રિષ્ટા તીકળી જાય તો તેનો જ લક્ષી મૃત્યુ ધાય ॥ ૧ ॥

યો ગૌરવર્ણોઽપ્યુપયાતિ કાષ્ઠ્યં

ઠુષ્ણોઽતિગૌરત્વમુપૈતિ યશ્ચ ॥

સોઽયં મૃતિં યાતિ નરઃ પ્રકૃત્યાઃ

શીઘ્રં વિઠ્ઠ્વા નહિ સંશયોઽન્ન ॥ ૨ ॥

સ્વદહીનો જ્વરો યસ્ય, નાસા શ્વાસઃ પ્રવર્ત્તેતે ॥
કંઠોઽપિ કફહીનસ્તુ, સ રોગી જીવતિ
ધ્રુવમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થઃ—જેનો તાવ આત્રનો હોય પણ પશીનો
થતો ન હોય, ને સાસઉશાસ નાકે કરી લેતો હોય; ૩
ળામાં ખાંસી વગેરે કફનો ઉપદ્રવ ન હોય, તે રોગી જીવે
પણ તે રોગમાં મરે નહીં એમ જણવું ॥ ૩ ॥

સૌમ્યા દૃષ્ટિર્ભવેદ્યસ્ય, શ્રોતા વક્ત્રા તથૈવ ચ ॥
ગુદસ્પંદો ભવેદ્યસ્ય, સોપિ સાઘ્યો ન સંશયઃ ૪

અર્થઃ—જે રોગીની આંખ સૌમ્ય છતાં સારી રીતે
શબ્દો બોલતો ને સાંભળતો હોય, અને ગુદદ્વારતું સ્કુરણ
થાય તો તે રોગીનો રોગ સાધ્ય છે એમ જણવું ॥ ૪ ॥

ચિકિત્સિતશરીરસ્ય નિષ્કૃતિં ન કરોતિ યઃ ॥
સ યત્કરોતિ સુકૃતં તત્ફલં ભિષગશ્રુતે ॥૫॥

અર્થઃ—જે માણસ ચિકિત્સિત શરીરની નિષ્કૃતિ
નથી કરતા, એટલે વૈદને યથાશક્તિ દ્રવ્ય આપતા નથી
તેઓના સુકૃત કર્મતું ફલ વૈદને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જ
ણવું થોડું છે. ॥ ૫ ॥

॥ અધારિષ્ટસૂચકાનિ લક્ષણાનિ ॥

(અલ્પાવશિષ્ટાયુષિ વ્રુધેનાપિ પ્રયુક્તા ચિકિત્સા વિફલા સંજાયતેઽતોત્રમરણસૂચકાન્યરિષ્ટાનિ કથ્યન્તે, યેન તાવદ્રોગિણામાયુર્જાયેત ।)

અર્થ—રોગિનું જીવિત જો થોડું રહ્યું હોય તો સારા વૈદ્યે પણ આપેલું ઓસડ વિફળ થાય છે. એ માટે અંહી રોગીના મરણ મૂલક એવા અરિષ્ટ (દુલક્ષણ) કહેવામાં આવે છે.

સૂર્યોદયે શિવા યસ્ય ક્રોશન્ત્યાયાતિ સંમુખમ્ ॥
વિપરીતં પુરીતં વા સદ્યો મૃત્યું ત ગચ્છતિ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—સૂર્યના ઉદય સમયે થીયાલ ઓરડનો સાનો આવે અથવા જો અનિશય ત્રિપ્લા તીક્ષ્ણી જાય તો તેનો જ લક્ષી મૃત્યુ થાય ॥ ૧ ॥

યો ગૌરવર્ણોઽપ્યુપચાતિ કાષ્ઠ્યં
કૃષ્ણોઽતિગૌરત્વમુપૈતિ ચશ્ર ॥

સોઽવં મૃતિં યાતિ નરઃ પ્રકૃત્યાઃ

જીઘં વિકૃત્યા નહિ સંશયોઽત્ર ॥ ૨ ॥

અર્થ:—જે માણસ ગોરા રંગવાળો છતાં તેનું શરીર શ્યામ પડી જાય, અને જેના દેહનો રંગ ઢાળો હોય તેમ છતાં ગોરા જેવો થઈ જાય, એમ જણાય તો શરીરની પ્રકૃતિના ફેરફારથી માણસ મરણને પ્રાપ્ત થાય છે, એ માં વાર જાગતી નથી. જલદીજ વિકૃતિથી નાશને પામે છે ॥ ૨ ॥

જાનાતિ યો નૈવ રસં ચ ગંધં સ વે મૃતિં ગચ્છ
તિ ઈદ્રમેવ ॥ છાયાં સ્વકીયાં ધરણીં પ્રપન્નાં
પર્યેત્તથા યશ્ર વિનૈવ મૂર્ધ્ના ॥ ૩ ॥

અર્થ:—જે રોગી માણસ સારો ગંધ, શ્રેષ્ઠ રસ, અને હરેક પ્રકારનો સ્વાદ જણી શકે નહી તે પણ તે તજ મરણ પામે, અને જે પોતાના શરીરની છાયા પૃથ્વી ઉપર પડી છતાં તેમાં માથાવિના ધડ દેખે તો તે પણ તે તજ મરે એમ જણવું. ॥ ૩ ॥

॥ એક મુહૂર્તાન્તે મરણ સૂચકં લક્ષણમ્ ॥
જાત્યા વા નરયાનસ્થો યો ગંતું દક્ષિણાં દિશાં ॥
સ્વપ્ને પ્રયાતિ તસ્ય સ્યાન્મુહૂર્તાન્તે મૃતિ-
ધ્રુવમ્ ॥ ૪ ॥

अर्थः—पगथी अथवा पात्रभीमां ज्येश्ठीने दक्षिण
दिशा विषे ज्ञयः ज्येष्ठं जे स्वप्नमां दीक्षमां आवेते
ज्येष्ठं मृद्भूर्नमां मरणं पात्रे ज्येष्ठां संशय नही ॥ ४ ॥

॥ एकयामान्ते मरणसू० ॥

एको वागच्छते दूतो ब्रवीति च पुनः पुनः ॥
लिखितं मरणं तस्य यामैकेन च निश्चितम् ॥ ५ ॥

अर्थः—जे इत ज्येष्ठो ज्येष्ठेने वैधनी सामे वाग्वार
दां-पक्षे ज्येष्ठ्या इरे तो ज्येष्ठं ज्येष्ठे देगी ज्येष्ठं पहाइना
मरणं पात्रे ॥ ५ ॥

॥ दृशयामान्ते मरणसू० ॥

निरीक्ष्या दक्षिणे हस्ते नाडी तत्र न दृश्यते ॥
मर्त्यदेहे चातिशीतं दृशयामं न जीवति ॥ ६ ॥

अर्थ—जमला हाथनी नाडी ज्येष्ठी ते नाडी ज्येष्ठे
देखाय नही. अने सर्वे धनी-शीतल थक ज्ञय तो ते देगी
इं इत पहाइनां मरणं थाय ज्येष्ठं ज्येष्ठं ॥ ६ ॥

॥ एकदिनान्ते मरण० ॥

एकं चक्षुरक्षितन्यं विभ्रमः स्फुरणं न च ॥
दिनेकेन विजानीयात्तस्य मृत्युर्न संशयः ॥ ७ ॥

अर्थः—जेनी अेक आंभ येतनाथी रहित थर्क हो
थ, धुंमती नही होय तथा स्फुरती न होय ते भाएत
अेक दिवसमां भरएतने पामे छे अेमनिश्चये करी जएतुं ७

नम्रं क्षपणकं स्वप्ने वीक्षते यो महाबलम् ॥
एकं द्वे वाहनी तस्य विद्यादायुर्न संशयः ॥८॥

अर्थः—नागो, संन्यासी, तथा महाबलवान् पुरुष
स्वप्नमां जेवाथी अेक अथवा वे दिवसोमां भूयु थाय
अेम जएतुं. ॥ ८ ॥

॥ अथ द्विदिवसमध्ये मृत्युसू० ॥

नासापुटद्वयं हित्वा वायुरुष्णो मुखाद्वहेत् ॥
नश्येद्दिनद्वयादर्वाग् जीवितं तस्य निश्चितम् १

अथ —नाकना अंने पडोने भूडीने उष्णसहित वायु
जे मुअमांथी वहेवा लागे तो वे दिवसमां प्राए जय ६

॥ अथ त्रिंदिनान्ते म० ॥

अलकरसमादाय दद्याच्च पाणिपादयोः ॥
न लौहित्यं तेन चेत्स्यात् तदा मृत्युर्दिनत्रये १०

अर्थः—अणतानुं पाणी हाथ छपर तथा पग छपर
 लगाडवुं तेना जे रंग लागे नही तो, तथु दिवसमां भरथु
 जाथुं ॥ १० ॥

स्रवत्यास्याद्यस्य रक्तं शिरोर्तिर्यस्य दृश्यते ॥

दारुणोपद्रवः श्वासो न जीवति दिनत्रयम् ११

अर्थः—जेना मोढाभांथी लोही पडे छे, जेना
 भाथाभां महा दुःख थाय; शरीरमां अंगेअंग अति छप
 द्रव थाय, श्वासछथास थर्ध आवे, ते भाथुस तथु दिव
 समां भरे; जेवे नही ॥ ११ ॥

ललाटे यस्य तिलकं चाममध्ये न शुष्यति ॥

दिनत्रयेण तस्यायुः क्षीयते नात्र संशयः १२

अर्थः—जे भाथुसे क्पाण छपर तिलक छीयो होय
 तो अेक पहार सुधी जे सुकायनही तो तेनुं आयुध्य तथु
 दिवसतुं जाथुं; अेटवे ते निश्चये भरे अेमां संशय न
 लुवे नही ॥ १२ ॥

हुकारः शीतलो यस्य सकारो वह्निसन्निभः ॥

महादाहो भवेद्यस्य, न जीवति दिनत्रयम् १३

अर्थः—रोगी ज्यारे पेटभांथी श्वास पाहार छडाटे
 त्यारे गरम होय, ने ज्यारे अंहर श्वास लिये त्यारे टाढो

अर्थः—जनी अेक आंभु जेतनाथी रदित थई डे
थ, धुंमती नहीं डाय तथा स्फुरती न डाय ते भाणुस
अेक दिवसमां भरणुने पांमे छे अेम निश्चये करी जणुवुं ७

नम्रं क्षपणकं स्वप्ने वीक्षते यो महाबलम् ॥
एकं द्वे वाहनी तस्य विद्यादायुर्न संशयः ॥८॥

अर्थः—नागो, संन्यासी, तथा महाभक्तवान् पुरुष
स्वप्नमां जेवाथी अेक अथवा जे दिवसोमां भृथु थाय
अेम जणुवुं. ॥ ८ ॥

॥ अथ द्विदिवसमध्ये मृत्युसू० ॥

नासापुटद्वयं हित्वा वायुरुष्णो मुखद्वहेत् ॥
नश्येद्विनद्वयादर्वाग् जीवितं तस्य निश्चितम् ९

अथः—नाकना अंने पडोने भूडीने उष्णसहित वायु
जे मुअमांथी वडेवा लागे तो जे दिवसमां प्राणु जय ९

॥ अथ त्रिदिनान्ते म० ॥

अलकरसमादाय दद्याच्च पाणिपादयोः ॥
न लौहित्यं तेन चेत्स्यात् तदा मृत्युर्दिनत्रये १०

अर्थः—अणतानुं पाणी हाथ छपर तथा पग छपर
 लगाडवुं तेतो जे रंग लागे नही तो, तणु दिवसमां भरणु
 जणुवुं ॥ १० ॥

स्रवत्यास्याद्यस्य रक्तं शिरोर्तिर्यस्य दृश्यते ॥

दारुणोपद्रवः श्वासो न जीवति दिनत्रयम् ११

अर्थः—जेना मोढाभांथी लोही पडे छे, जेना
 भांथाभां महा दुःख थाय; शरीरमां अजेअंग अति छप
 द्रव थाय, श्वासउथास थई आवे, ते भाणुस तणु दिव
 समां भरे; जेवे नही ॥ ११ ॥

ललाटे यस्य तिलकं याममघ्ये न शुष्यति ॥

दिनत्रयेण तस्यायुः क्षीयते नात्र संशयः १२

अर्थः—जे भाणुसे कपाण छपर तिलक छीये होथ
 तो अडे पहार सुधी जे सुझयनही तो तेनुं आयुष्य तणु
 दिवसनुं जणुवुं; अटवे ते निश्चये भरे जेमां संशय न
 छवे नही ॥ १२ ॥

हुकारः शीतलो यस्य सकारो वह्निसन्निभः ॥

महादाहो भवेद्यस्य, न जीवति दिनत्रयम् १३

अर्थः—रोगी ज्यारे पेटभांथी श्वास जाहार इहाडे
 त्यारे गरम होथ, ने ज्यारे अंहर श्वास जिये त्यारे टाढे

अर्थः—जेनी एक आंभ येतनाथी रहित थई हो
य, धुंमती नही होय तथा स्फुरती न होय ते भाणुन
एक दिवसमां भरएने पामे छे ऐम निश्चये करी जणुनुं ७

नम्रं क्षपणकं स्वप्ने वीक्षते यो महाबलम् ॥

एकं द्वे वाहनी तस्य विद्यादायुर्न संशयः ॥८॥

अर्थः—नागो, संन्यासी, तथा महाबलवान् पुरुष
स्वप्नमां जेवाथी एक अथवा ये दिवसोमां मृयु थाय
ऐम जणुनुं. ॥ ८ ॥

॥ अथ द्विदिवसमध्ये मृत्युसू० ॥

नासापुटद्वयं हित्वा वायुरुष्णो मुखाद्वहेत् ॥

नश्येद्विनद्वयादर्वाग् जीवितं तस्य निश्चितम् १

अथः—नाकना अने पडाने भूडीने उष्णसहित वायु
जे मुष्मांथी वहेवा लागे तो ये दिवसमां प्राणु जय ६

॥ अथ त्रिदिनान्ते म० ॥

अलकरसमादाय दद्याच्च पाणिपादयोः ॥

न लौहित्यं तेन चेत्स्यात् तदा मृत्युर्दिनत्रये १०

अर्थः—अणतानुं पाणी हाथे उपर तथा पग उपर
 लगाडकुं तेना जे रंग लागे नही तो, त्रणु द्विवसमां भरणु
 जाणुं ॥ १० ॥

स्त्रवत्यास्याद्यस्य रक्तं शिरोर्तिर्यस्य दृश्यते ॥

दारुणोपद्रवः श्वासो न जीवति दिनत्रयम् ११

अर्थः—जेना मोढाभांथी लोढी पडे छे, जेना
 भांथाभां महा दुःख थाय; शरीरभां अंगेअंग अति जप
 द्रव थाय, श्वासउथास थई आवे, ते भाणुस त्रणु द्विव
 समां भरे; जेवे नही ॥ ११ ॥

ललाटे यस्य तिलकं याममध्ये न गुष्यति ॥

दिनत्रयेण तस्यायुः क्षीयते नात्र संशयः १२

अर्थः—जे भाणुसे कपाण उपर तिलक दीये हाथ
 तो अक पहार सुधी जे सुकायनही तो तेनुं आयुष्य त्रणु
 द्विवसनुं जाणुं; अटवे ते निश्चये भरे अभां संशय न
 छुवे नही ॥ १२ ॥

हुकारः शीतलो यस्य सकारो वह्निसन्निभः ॥

महादाहो भवेद्यस्य, न जीवति दिनत्रयम् १३

अर्थः—शेगी ज्यारे पेटभांथी श्वास पाहार धडाडे
 त्यारे गरम हाथ, ने ज्यारे अंदर श्वास विये त्यारे टाढे

द्वय, ते ज्ञेया शरीरमां धरुणो दृष्टं धनो द्वय ते भाग्यं
त्रयु द्विस्र छये नर्ही ॥ १३ ॥

नरनासापुटयुगे दग्गाहानि निरंतरम् ॥

वायुश्चेत्सहसा वाति स जीवेद्विसत्रयम् १४

अर्थः—७ भाग्यसना नाकना अने पडोमां दस दि
वस सुधी निरंतर वायु अति वेगधी वहेतो रहे तो ते
शरीरनुं त्रयु द्विस्रमां भोत न्णवुं ॥ १४ ॥

एकं चक्षुर्यदारौद्रमुन्मिलति निमीलति ॥

त्रिभिर्दिनैर्विजानीयात् स याति यममंदिरम् १५

अर्थ—७नी अेक आंभ सयानक रीते उघडे ते नो
थाय ते भाग्यस्र त्रयु दृष्टाडोमां यमराजना घेर न्णो अेन
निश्चये न्णवुं ॥ १५ ॥

नीला पीता तथा रक्ता त्रिरेषा यस्य मस्तके ॥

प्रयाति याति तस्यायुः पण्मास वा दिनत्रयम् १६

अर्थ.—नीली, पीली तथा राती अे त्रयु रेषा म
थानी उपर न्णो अे तेनुं आयुष्य छ महीनानुं वा त्रयु
द्विस्रनुं न्णवुं ॥ १६ ॥

नव भूः सप्त घोषश्च, पंचरात्रेण नासिका ॥

जिह्वा चैकदिनं प्रोक्तमेतत्कालस्य लक्षणम् १७

अर्थः—पोताना भवां न दृष्ये तो नव दिवसमां भरे; इत्थं
१७६ नर्ही सांभणे तो सात दिवसमां भरे; नाक न दृष्यी
शुद्धे तो पांच रात्रमां भरे; अने ललनी अण्णी न दृष्ये
तो अेक दिनमां भरणुने पाने. अेवी रीते शक्युं लक्षणु
दृष्टुं हे. ॥ १७ ॥

॥ सप्ताहान्ते म० ॥

दंतसंध्यंतरे यस्य न विशत्यंगुलीत्रयम् ॥

अंगे धनुर्भवेद्यस्य, सप्ताहान् त्रियते ध्रुवम् १८

अर्थः—दांतनी पडित सप्त यर्ध लय, तेमां त्रय
आंगणीअो आवे नर्ही; अने जेने धनुर्वायुनी पेटे शर
तण्णुं होय, तो निश्चये इरी सात दिवसमां भरणु
पाने. ॥ १८ ॥

॥ पंचरात्रमध्ये म० ॥

उदरे शमितो वह्निरानने चाग्निस्त्र्यते ॥

सारणात्लंचितो नित्यं, पंचरात्रं स जीवति १९

અર્થ:—પેટમાં અગ્નિ મંદ પડી જાય એટલે બૂખ લાગે નહીં, મુખની ઊપર અગ્નિ ઉદ્યોત થએલી દેખાય એટલે મોઢું લાલ થઈ આવે; અતિસાર વગરો ધણું અશુદ્ધમાં હોય, તે માણસ પાંચ રાત્ર મુઢી જીવે. ॥ ૧૯ ॥

॥ પંચદિનમધ્યે મરણં ॥

પાંડુસ્ત્વક્ પાંડુરે નેત્રે, મૂત્રં ચ પાંડુરં તથા ॥
પાંડુરા મુખદંતાશ્ચ મૃત્યુઃ પંચદિને ભવેત્ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—જે રોગી માણસની ચામડી પીળી પેળી જાય; નેત્રોમાં પીળાશ થઈ આવે, મૂત્ર પીણું થાય, મોઢું પીળાશ કીકું પડી જાય, તથા હાંતો પણ પીળા થઈ જાય તે પાંચ દિવસમાં તે મરણ પામે. ॥ ૨૦ ॥

નરો યો વાનરાહુઠઃ પ્રયાતિ પશ્ચિમાં દિશમ્ ॥
સ્વપ્ને સોઽન્હાં પંચકેન પર્યેત્સંયમર્નો પુરીમ્ ૨૧

અર્થ:—જે માણસ સ્વપ્નમાં વાંદરાની ઉપર ચડીને પશ્ચિમ દિશા તરફ ગમન કરે છે તે માણસ પાંચ દિવસમાં જમના આલયને વિષે જાય છે. ॥ ૨૧ ॥

યો ન પર્યેન્નિજજ્ઞાયાં દક્ષિણાશાસમાશ્રિતાં ॥
દિનાનિ પંચ જીવિત્વા, પંચત્વં ચ પ્રયાતિ
સઃ ॥ ૨૨ ॥

अर्थः—ने पुत्रप पोतानी छाया नही दृष्टे. दिवा
दक्षिण दिशा तरङ्ग नभती दृष्टे. ते माणुसनुं पांच दिवसमां
भक्षु ननुवु. ॥ २२ ॥

नरो यो वानरारूढो, यायात्प्राचीं दिशं स्वयम् ॥
दिनैः स पंचभिश्चैव, पश्येत्संयमनीं पुरीम् २३

अर्थः—ने माणुस वांशरानी छपर यडीने उगवली
दिशा तरङ्ग व्य छे अक्षुं जे नेगी स्वप्नमां दृष्टे तो ते
पांच दिवसमां भरे. ते ते माणुस यमनी पुरीमां लक्ष
पदेथे ॥ २३ ॥

॥ एकादशदिने मृत्युसू चकलक्षणम् ॥ ॥

केशांगारांस्तथा भस्म शुष्कतोयां तथा नदीम्
दृष्ट्वा स्वप्ने दशाहे वा सतैकादशकेदिने ॥ २४ ॥

अर्थः—वाण. अंगार. भस्म तथा शुष्कजिही नदी
स्वप्नमां जेवामां आवे तो दश दिवस वीत्या १०ठी अ
व्यारभे दहाहे मृत्यु थाय छे ॥ २४ ॥

॥ पलान्तं म० ॥

रात्रौ दाहो भवेद्यस्य, दिवा शीतं च जायते ॥
कफपूरितकंठश्च, पक्षमध्ये विनश्यति ॥ २५ ॥

અર્થ:—રાતના જનું શરીર ઉતું થતું હોય, અતે દિવશના ટાકું થતું હોય, કદ વડે ગણું ભરાઈ ગએકું હોય તે રોગી એક પખવાડીઆમાં વિનાથને પામે છે ૨૫ સંપૂર્ણો વહતે સૂર્યઃ, સોમશ્ચૈવ ન દ્વચતે ॥

પક્ષેણ જાયતે મૃત્યુઃ કાલજ્ઞાનેન ભાપિતમ્ ૨૬

અર્થ—જે પુરૂષ અથવા સ્ત્રીની સૂર્યની નાડી પરિ પૂર્ણ ચાલતી હોય, ને ચંદ્રની નાડી ચાલતી દીડામાં આવતી નહીં હોય, તે બાણુવુ કે તે માણુસનું મૃત્યુ એક પખવાડીઆમાં થશે, એવું કાલજ્ઞાને કરીને ભાખેલું છે. ॥ ૨૬ ॥

તેજે જલે દર્પણકે ઘૃતે ચ

નિરીક્ષિતવ્યં પ્રતિવિંચમાત્મનઃ ॥

ન ચેક્ષતે ચો યમલોકમાણુ

સ ચૈવ ગચ્છેત્સ્વલુપક્ષકેણ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—જે માણુસ પાણીમાં, આરીસામાં ને ધીમાં પોતાના શરીરની છાયા બુએ પણ પોતાનું પ્રતિબિંબ મસ્તક સહિત દેખે નહીં તે એક પખવાડીઆમાં તે તરત યમલોકમાં જાય છે. ॥ ૨૭ ॥

तुत्नातस्यापि हृदयं, तत्कालं परिशुष्यति ॥
चरणौ च करौ वापि, मृत्युः पक्षे त्रिमासिके २८

अर्थः—सारी रीते स्नान कृत्या छतां पहेक्षां छाती,
हाथ अने पग लक्ष्मी मुझाय तो पं६२ दिवसमां अथवा
बहु महीनामां मृत्यु थाय ॥ २८ ॥

यस्य वस्त्रे स्वरे गंधो वाग्गात्राननयोरपि ॥
तस्यार्द्धमासिकं ज्ञेयं योगिनां देवि जीवनम् २९

अर्थः—हे देवि, वस्त्राणां वस्त्राणां, कंठस्वरमां, गात्रमां,
तथा मुष्पादिमां गंध होय तेनुं शरीर योगीनुं छतां
पक्षे अरधे महीने अवतुं रहीने पछी भरषु पामशे. २९

॥ एकमासिकमृत्युलक्षणम् ॥

ईशान्यां तैलविंदूनां प्रसरो यदि जायते ॥ मा
सेनैकन गच्छेत्त यमराजस्य मन्दिरम् ॥ ३० ॥

अर्थः—दूत्रमां तैलनुं टीपुं नाथवाथी जे ईशान
दिशानी तरक्ष पत्ररी लय तो ते पुश्च अक महीने छवे,
पछी यमराजना वेर पोहोवे ॥ ३० ॥

श्रीप्रतापविनिर्मुक्तो नित्यं सक्रोधभाषणः ॥ एक-
मासं स जीवित्वा पश्चाद्गच्छेद्यमालयम् ॥ ३१ ॥

અર્થ:—શ્રી એટલે રાગીરની શોખા, એટલે રાગીરની કલા, અને પ્રતાપથી ગદિત થએલો હોય, નિરંતર કોપનું ભાષણ કરતો હોય, તે એક મહિનો સુધી જીવે છે તે પછી યમને ધેર જાય છે. ॥ ૩૧ ॥

કાર્લીં કુમારીં યઃ સ્વપ્ને વધ્નીયાદ્ વાહુપાશકઃ
સ માસેન સમીક્ષેત નગરીં શમનોપિતામ્ ૩૨

અર્થ:—કાલા રંગની કુમારી કન્યા હોય, અથવા કાલાં વસ્ત્ર પહેરેલી હોય, તેવી સ્ત્રીની સાથે ખાંધે, એવું સ્વપ્ન જો રાગી દેખે તો તે એક માસમાં યમની નમરીમાં પહોંચે ॥ ૩૨ ॥

નાસિકા વક્રતામેતિ કર્ણયોરપિ ચોન્નતિઃ ॥
નેત્રે વાષ્પાકુલે સ્યાતાં તયોરેવ સમુન્નતિઃ ૩૩

અર્થ:—નાક વાંકું થઈ જાય, ધાન ઉંચાં થઈ જાય, આંખોમાંથી આંસુ પડે, તથા આંખો ઉપાડી આવે ૩૩

આરક્ત્યમેતિ વક્રં ચ જિઘ્ઠા હસ્વાયતે યદા
તદા પ્રાજ્ઞો વિજાનીયાન્ મૃત્યું માસિકમા-
ગતમ્ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ—મોઢાનો રાતો રંગ થાય, જીભ જીણી થઈ
નય એવાં બધાં ચિન્હો જને થાય તેનો મૃત્યુ એક મહિ
નામાં થાય છે. એમ નિરચયથી જાણી લેવું ॥ ૩૪ ॥

કરાવરુદ્ધશ્રવણો ના શૃણોતિ ન ચ ઘ્વનિમ્ ॥
સ્થૂલં કૃશં કૃશં સ્થૂલં તદા માતાન્મૃતિ-
ર્ભવેત્ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ—જે અંતર્ધ્વનિ કાન હાથેથી ઠાંકયા તો
સંભળાતો નથી; જડું અંગ હોય તે ઝીણું દેખાય ને
ઝીણું હોય તે જડું દીઠામાં આવે ત્યારે એક મહીનામાં
તે માણસનું મરણ થાય છે ॥ ૩૫ ॥

સ્વરહીનો ગુદ્ભ્રષ્ટઃ કાસશ્વાસતમાકુલઃ ॥ હિ-
ક્ષી શોષી ચાતિશૂલી, માસેન ત્રિયત્તે ધ્રુવમ્ ૩૬

અર્થ—જે રોગીનો અવાજ બેથી ગયો હોય, ઉદ્રચ
યદ હોય, ઉપર સાસો યતો હોય, હેડકી યદ હોય, હાંક
ણ યદ હોય અને પેટમાં અતિશય રૂઝ થતું હોય તો તે
એક મહિનામાં મરણ પામે છે ॥ ૩૬ ॥

ઘૃતે તેલે દર્પણે ચ તોયે વા વાનરીં તનુમ્ ॥

મઃ પદ્યેદશિરઃસ્કંધાં માતાદૂર્ધ્વે ન જીવતિ ૩૭

अर्थः—धीमां, तेलगां, दर्पणमां, पाणीमां वांशी
ना शरीरतुं दर्शन याय अथवा माया विनातुं धड न
जुजे तो अेक महीनानी उपर ने माणस ज्वतो रहेतो
नथी. अेम नकी जणतुं ॥ ३७ ॥

अशक्तः पांडुवर्णश्च बहुनिश्वाससंयुतः ॥ शुक्रं
च नित्यं पतति मासमेकं स जीवति ॥ ३८ ॥

अर्थः—रोगीतुं शरीर शक्तिथी रहित यर्ध अय,
अेटले पराक्रम जेमां न रहे; शरीरनो रंग पीणो यर्ध अय;
हासनां यासतां श्वास अडी आवे; वीर्य नित्य पिशापमां
जतुं रहे; ते माणस अेक महीना सुधी ज्वे छे. ॥३८॥

॥ सार्द्धमासिकमृत्युलक्षणम् ॥

द्वयहोरात्रं त्रयहोरात्रं वायुर्वहति संततः ॥ सा
र्द्धैकमासात्तस्यापि जीवितं किल हीयते ॥३९॥

अर्थः—माणसना संपंधमां जेना नाडा पोपडा
द्वारा जे अथवा त्रणु रात्रदिवस पर्यंत जे वायु निरंतर
प्रपल रूपे यसायमान होय तो ते माणसतुं दोढ महीना
मां अर्थात् पिस्तालीश दिवसमां भरणु याय छे, अेमां
संशय नथी ॥ ३९ ॥

॥ त्रैमासिकमरण० ॥

लोहदंडधरं कृष्णं, पुरुषं कृष्णवातसम् ॥ स्व-
पन् योऽग्रे स्थितं पश्येत्, त त्रिमासान्न लंघ-
यत् ॥ ४० ॥

अर्थः—लोहदंडो दंड हाथमां धरेदो होय. अतो पुरुष
होय, हाथां वस्त्र पहेरेधां होय. अतो पुरुष जे रोगी पे
तानी पासे उभेदो स्वप्नमां लुब्धे तो ते त्रय नहीनामां
मरणे पाने ॥ ४० ॥

यः कर्णयोषं न गृणोति किंचित् दीप्तेऽपि धौमं
पटलं हि पश्येत् ॥ यो वैपरीत्यादिवृणोति
शब्दं मातत्रयं प्राप्य जहाति देहम् ॥ ४१ ॥

अर्थः—ये पुरुष जाने धरी हांउ पण कुलुशुभ्र सांलजे
नही; दीवानी पेठे प्रगट पदार्थ छां नम आउ पडण
आवी गच्छेधां होय तेम हांभुं देखे, हाउ माणुन हांउ
पोसे ने रोगी नमळे लुब्धं, ते माणुसने जव त्रय न
हीनामां नतो रहे ॥ ४१ ॥

प्रत्यूषस्यपि चस्यागु हृदयं परिगुप्यति ॥ चरणौ
च करौ वापि त्रिमासं तस्य जीवनम् ॥ ४२ ॥

અર્થ:—પ્રભાતના સમયે જેનું હૃદય, ચરણ તથા હાથ સુકાઈ જાય છે, તે માણસ ત્રણ મહીના સુધી જીવે છે એમ નહીં જાણવું ॥ ૪૨ ॥

અનિદ્રો વિદ્યુતં દૃષ્ટ્વા દક્ષિણાં દિશામાસ્થિતામ્ ।
તથૈકં ચ ધનુર્વ્યાપિ જીવિતં ચ ત્રિમાસિકમ્ ૪૩

અર્થ:—અનિદ્રામાં વીજલી દોઢામાં આવે, તે ભેદશિષ્ય અંશની તરફ જોવામાં આવે તથા તત્કાળ ધનુષ્ય દર્શન કરવા થકી ત્રણ મહીના જીવતો રહીને પછી મરણને પામે છે ॥ ૪૩ ॥

વર્ણહીનો નિકામં ચ સ્વાદહીનસ્તથૈવ ચ ॥
માસત્રયે ગતે નૂનં, સ ગચ્છેદ્યમશાસનમ્ ૪૪

અર્થ:—(માણસના) શરીરનો રંગ અતિથય પડતી જાય, તેમજ સારો નરસો સ્વાદ જાણે નહીં, એવો રોગી ત્રણ મહીના વીત્યા પછી યમની નગરીમાં જાય ॥ ૪૪ ॥

॥ પંચમાસાવધિજીવિતલક્ષણમ્ ॥

વિટ્સદૃશો યસ્ય પાંશુવર્પાસનોમલઃ ॥

યામન્યથા પશ્યેત્ પંચ માસાન્ સ જી-

૥ ૪૫ ॥

અર્થ:—કાગડાની વિગ્ડાની પેઠે જે દિશાએ જાય છે, ધુણની વર્ષાદ ધાય તેની પેઠે જે મધ્યત્યાગ કરે છે તથા પોતાના શરીરની છાયા અન્યથા (ખીજી રીતે) જુએ તે પાંચ મહીનાથી વધારે જીવતો રહેતો નથી ॥૪૫॥

॥ વાળમાલિકાદિમૃત્યુલક્ષણમ્ ॥

લક્ષ્યં લક્ષ્મ ચિકિત્સકેન મનસા શુદ્ધત્ય મા-
નોઞ્ચ તત્ , ક્ષીણં દક્ષિણપશ્ચિમાદિષુ તદા પદ્-
ત્રિદ્વિમાલૈરુકમ્ ॥ છિદ્રં મધ્યગતં દિનાર્દ્ધમપિ
ચેદાયુઃપ્રમાણં ધ્રુવં તર્વજ્ઞૈઃ પરિભાષિતં સ્ફુટતરં
દષ્ટો મહાન્પ્રત્યયઃ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—જે માણસોને શુદ્ધ સૂર્યનું મંડળ દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર તથા પૂર્વ ભાગમાં ક્ષીણ તથા મધ્યગત છિદ્ર જોવામાં આવે છે; તે માણસનું કમેકરી છ મહીનામાં ત્રણ માસમાં બે મહીનામાં; એક મહીનામાં તથા અર્ધા દિવસમાં આયુ ક્ષીણ ધાય એવું પ્રમાણ કહેવું છે. એવી રીતે ચિકિત્સકો દ્વારાએ સ્પષ્ટ જાણવામાં આવે છે. તેજ જ્ઞાનીઓએ તથા યોગીઓએ પણ કહેવું છે ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—પ્રભાતના સમયે જ્વેનું દૃઢ્ય, ચરણ તથા હાથ મુકાઈ જાય છે, તે માણસ ત્રણ મહીના સુધી જીવે છે એમ નહીં જાણવું ॥ ૪૨ ॥

અનિદ્રો વિદ્યુતં દૃષ્ટ્વા દક્ષિણાં દિશમાસ્થિતામ્ ॥
તથૈકં ચ ધનુર્વ્યાપિ જીવિતં ચ ત્રિમાસિકમ્ ૪૩

અર્થ:—અનિદ્રામાં વીજડી દોઢામાં આવે, તે જ દક્ષિણ અંશની તરફ જ્વેનામાં આવે તથા તત્કાળ ધનુષનાં દર્શન કરવા થકી ત્રણ મહીના જીવતો રહીને પછી મરણ ને પામે છે ॥ ૪૩ ॥

વર્ણહીનો નિકામં ચ સ્વાદહીનસ્તથૈવ ચ ॥
માસત્રયે ગતે નૂનં, સ ગચ્છેદ્યમશાસનમ્ ૪૪

અર્થ:—(માણસના) શરીરનો રંગ અતિથય પડતી જાય, તેમજ સારો નરસો સ્વાદ જાણે નહીં, એવો રોગી ત્રણ મહીના વીત્યા પછી યમની નગરીમાં જાય ॥ ૪૪ ॥

॥ પંચમાસાવધિજીવિતલક્ષણમ્ ॥

કાકવિટ્સદૃશો યસ્ય પાંશુવર્પાસમોમલઃ ॥
સ્વચ્છાયામન્યથા પશ્યેત્ પંચ માસાન્ સ જી-
વતિ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—કાગડાની વિષ્ઠાની પેઠે જ દિશાએ જાય છે, ધુણની વર્ષા થાય તેની પેઠે જ મહત્યાગ કરે છે તથા પોતાના શરીરની છાયા અન્યથા (ખીજ રીતે) જુએ તે પાંચ મહીનાથી વધારે જીવતો રહેતો નથી ॥૪૫॥

॥ વાળમાસિકાદિમૃત્યુલક્ષણમ્ ॥

લક્ષ્યં લક્ષ્મ ચિકિત્સકેન મનસા શુદ્ધસ્ય મા-
નોશ્ચ તત્ , ક્ષીણં દક્ષિણપશ્ચિમાદિયુ તદા પદ્-
ત્રિદ્વિમાસૈરુકમ્ ॥ છિદ્રં મધ્યગતં દિનાર્દ્ધમપિ
ચેદાયુઃપ્રમાણં ધ્રુવં સર્વજ્ઞૈઃ પરિભાષિતં સ્ફુટતરં
દૃષ્ટો મહાન્પ્રત્યયઃ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—જે માણસોને શુદ્ધ સૂર્યનું મંડળ દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર તથા પૂર્વ ભાગમાં ક્ષીણ તથા મધ્યગત છિદ્ર જોવામાં આવે છે; તે માણસનું ક્રમેકરી છ મહીનામાં ત્રણ માસમાં બે મહીનામાં; એક મહીનામાં તથા અર્ધા દિવસમાં આયુ ક્ષીણ થાય એવું પ્રમાણ કહેલું છે. એવી રીતે ચિકિત્સકો દ્વારાએ સ્પષ્ટ જણવામાં આવે છે. તેજ જ્ઞાનીઓએ તથા યોગીઓએ પણ કહેલું છે ॥ ૪૬ ॥

॥ पाण्मासिकमृत्युलक्षणम् ॥

प्रतापेन विनिर्मुक्तः क्रुद्धभाषी निरुद्यमः ॥

पाण्मासेन न संदेहः स गच्छेद्यमशामनम् १७

अर्थः—जे भाण्म प्रतापदीन यः अय, क्रोधपी
न बोले, जनी इवम ती दानी यः अय, ते भाण्म छ
महीनामां मृत्युने पामे छे ॥ ४७ ॥

शमनं तत्सुतं वापि यः पश्येत्स्वप्नगोचरे ॥

हतानि गुप्ककाष्ठानि पष्ठे मासि न तिष्ठति १८

अर्थः—यम अथवा यमपुत्रनुं साक्षात् ईरित
अने कापेलां तथा सुकायलां लाकडां स्वप्नमां देखाय तो
छ महीनामां ते नाशने पामे छे ॥ ४८ ॥

निजं च प्रतिबिंबं हि नीरदांबुषु दर्पणे ॥ उत्त-

मांगं यो न पश्येत् पाण्मासेश्च विनश्यति ॥ १९ ॥

अर्थः—पोताना मुष्पनुं प्रतिबिंबं वर्षांना पाणीमां
अथवा आरीसांमां न देखाय तथा पोतानुं माथुं पशु ते
मां देखाय नही तो ते भाण्मस छ महीनामां नाशने पामे

॥ ४९ ॥

सदा चोदरपूर्णस्य वारीञ्छा चेद् दिवानिशम् ॥
असंशयं चतुःपंचऽणमासान् वा स जीवति ५०

अर्थः—सदा सर्वदा पेट भरैलुंज जणाय ने पाणी पीवानी छेञ्छा हमेथ यथा करे तेनुं शरीर चाये पांचमे अथवा छठे महीने छत्रधर्म पाये ॥ ५० ॥

वेत्ति नीलादिवर्णस्य कट्वुम्ललवणस्य च ॥ अ-
कस्मादन्यथाभावं षणमासेन हि मृत्युभाक् ५१

अर्थः—जे माणुस पोतानुं शरीर तथा पीलुं अधुं विपरीत रंगनुं लुये, मीडाने कडवुं तथा आहुं जणुये, अने अकस्मात् जेने अन्यथाभाव यथे जय ते छे मडि नामां मृत्युने पात्र थाय छे ॥ ५१ ॥

इंद्रनीलनिभव्योऽग्नि नागवृंदं यदीक्षते ॥ इत-
स्ततश्च प्रतरत् षणमासान् स तु जीवति ॥५२॥

अर्थः—जे माणुस आशयने विषे नीली आभास छित छतां अर्धी तर्धी विस्तरेशा सर्पना अथवा हाथीना समूहने लुये ते माणुस छे महीना लुधी जे छे ॥५२॥
स्वपादे स्वतनौ वापि, यः पश्येत्स्वप्नगो नरः॥
तृणानि गुप्फकाष्ठानि, पष्टे नास्ते न तिष्ठति ५३

अर्थः—पोताना पण अणुना गगीरनी उपर पाम तथा सुभां सांघडां देणे, ज्यां ज्यानां आले तो छ म दिनाभां भरे. ॥५३॥

छाया प्रकंपते पश्य, देहबंधेऽपि निश्चले ॥
रुतांतद्वना बध्नन्ति, चतुर्थे मासि तं नरम् ॥५४॥

अर्थः—पोताना गगीरनी छाया पोतानो देह निश्चल छने यद्वं पायमान यथं अथ तो ते माणसनुं आयुष्य योगे भद्दीने पुरं यथं अथ छ ने तेने भावना इत पांथी सधं अथ छे अथ आणुं ॥ ५४ ॥

रात्रौ चंद्रद्वयं वापि, दिवा हौ च दिवाकरौ ॥
वितारकं व्योम दृष्ट्वा, षण्मासे त्रियते नरः ५५

अर्थः—२ माणस रातना ये अंद्र देणे, दिवसना ये सूर्यो देणे अने नने तारा विनाशुं आकाश दृष्ट्वाय ते नर छ भद्दीनाभां भरषु पाणे ॥ ५५ ॥

पांगुराशिं च वल्मीकं, लोहदंडमथापि वा ॥
योऽधिरोहति वै स्वप्ने, षण्मासान् स तु

व ॥५६॥

अर्थः—धुणतो ढगलो, राङ्को, तथा लोहदंड
अथवे लोहतो दंड स्वप्नमां दृष्टे अथवा अटलानी उपर
पेसे तो रागीनुं छ महीनामां मोत थाय ॥ ५६ ॥

वृक्षस्य मूलशाखायां, स्फुलिंगा वह्निसंनिभाः॥
पद्सु मासेषु यातेषु मानवो म्रियते ध्रुवम् ५७

अर्थः—स्वप्नते विषे वृक्षना भूखमां अने शाखाने
विषे अग्निना गारा नवुं जेवामां आवे तो ते भाषुस
छ महीनामां मरी जय ॥ ५७ ॥

लक्ष्यं लक्षणलक्षितेन पयसा भानुप्रभामंडले,
हीनो दक्षिणपश्चिमोत्तरपरं पट्त्रिद्विमासैक-
कम्॥ मध्ये छिद्रयुतं भवेद्दशदिनं धूम्राकुलै-
स्तदिनं, सर्वज्ञैः परिज्ञापितं स्फुटतरं आयुः-
प्रमाणं ध्रुवम् ॥ ५९ ॥

अर्थः—मध्यान्हे पाणीने थाण मरीने रागी भाषु
से पोताना धरीरनी छाया जेवी तेमां नमळुं अंग न
देष्या तो छ महीनामां मरुषु नमळुं; पृष्ठ न देष्या
तो त्रय महीनामां मरुषु थाय; धातुं अंग न देष्या

વયના મંત્રનો જાપ કરવો. એ મંત્ર વડે માણસના મરણની શાંતિ થાય તે વિધન ટળી જાય ॥ ૬૦ ॥

કુંઢલી પીડયતે यस્ય, વાતેનાહારવધનમ્ ॥

આહારો હૃદયે यस્ય, સ વર્ષેણ વિનશ્યતિ ૬૧

અર્થ:—માણસના આધાર ચક્રમાં કુંડલી એટલે શુદ્ધસ્થાનમાંની કુંડલી નિત્ય પીડા કરે, વાયુએ ધરી આહાર બધ થાય, અને જ કંઈ ખાય તે છાતીમાંજ રહે નીચે ઉતરે નહીં તે માણસ એક વર્ષમાં વિનાશને પામે છે ૬૨

યસ્ય વૈ મુક્તમાત્રસ્ય હૃદયે વર્દ્યેત્લુધા ॥ જાની-

પાવંતવર્ષે ચ સ ગતાચુર્ન સંશયઃ ॥ ૬૨ ॥

અર્થ:—જેને જમી ઉડતાંજ તરત ભુખ લાગે છે તે એક વર્ષ પુરૂં નહીં થતાં મૃત્યુ પામે છે; એટલે તે વસ્તુ મુખી હવે નહીં એમ જાણવું ॥ ૬૨ ॥

યસ્ય રેતો મલં મૂત્રં ક્ષુતયુક્તં પ્રજાયતે ॥

તપેક્કદા ભવેયસ્ય અવ્દં તત્પાપુરિષ્યતે ॥ ૬૩ ॥

અર્થ:—જેનાં વીરિ, વિશા, મૂત્ર, તે મલ તે કોઈ સરિત્ત રોગ છે તેમ સ્વભાવથી અન્યથા પડે તે એક વર્ષમાં નાના પ્રજાતનાં મલ છે તે મૂત્ર એક વર્ષ મુખી હવે તે એમ જાણવું ॥ ૬૩ ॥

वयना भंत्रतो जप इवो. अे भंत्र वडे भाणसना भरशु
नी शाति थाय ने विधन टणी जय ॥ ६० ॥

कुंडली पीडयते यस्य, वतिनाहारवधनम् ॥

आहारो हृदये यस्य, स वर्षेण विनश्यति ६१

अर्थः—भाणसना आधार अकृमां कुंडली अेटवे
शुधास्थानमांनी कुंडली नित्य पीडा इरे, वायुणे इरी अ,
हार अथ थाय, अने जे हांथ थाय ते छातीमांज रडे नीये
एतरे नही ते भाणस अेक वर्षमां विनाशने पाभे छे ६२
यस्य वै भुक्तमात्रस्य हृदये वर्द्धयेत्क्षुधा ॥जानी-
पादंतवर्षे च स गतायुर्न संशयः ॥ ६२ ॥

अर्थः—नेने जमी उडतांज तरत शुभ लागे छे ते
अेक वर्ष पुईं नही यतां मृत्यु पाभे रे; अेटवे ते वरस
शुधी अवे नही अेम जणुवुं ॥ ६२ ॥

यस्य रेतो मलं मूत्रं क्षुतयुक्तं प्रजायते ॥

तर्पेकटा भवेयस्य अर्द्धं तस्यापरिप्यते ॥६३॥

अर्थः—नेनां वर्ष, विश, मूत्र, ने मल ते अदि
रहित रोय रे तथा रे अर्द्ध अत्यंत अदि रे अ म
तरो नाना अपानदां मल ते ते अर्द्ध रे अ अदि रे
एतरे अदि रे अेम जणुवुं ॥ ६३ ॥

वयना भंत्रतो जप इवो, ये भंत्र वटे भाषुसना भरजु
नी शांति थाय ने विधन टणी जय ॥ ६० ॥

कुंडली पीडयते यस्य, वातेनाहारबंधनम् ॥

आहारो हृदये यस्य, स वर्षेण विनश्यति ६१

अर्थः—भाषुसना आधार अष्टमां कुंडली अष्टवे
शुधास्थानमांती कुंडली नित्य पीडा इरे, वायुये धरी अ
हार पथ थाय, अने ल हांठ भाय ते छातीमांज रहे नीये
एतरे नदी ते भाषुस अष्ट वर्षमां विनाशने पामे छे ६२

यस्य वै भुक्तमात्रस्य हृदये वर्द्धयेत्क्षुधा ॥जानी-

पादंतवर्षे च स गतायुर्न संशयः ॥ ६२ ॥

अर्थ—नेने जभी उहतांज तरत क्षुध हां. छे ते
अष्ट वर्ष पुइं नदी यतां मृत्यु पामे ते; अष्टवे ते वःस
क्षुधी अवे नदी अम ज्ञासुं ॥ ६२ ॥

यस्य रेतो मलं सूत्रं हुतयुक्तं प्रजायते ॥

तपेकवा भदेषस्य अवदं तस्यापिप्यते ॥६३॥

अर्थः—जनां वीर्य, विशा, भूत, ने मः ने मः
सहित रोग ते तपे कवावर्षी अत्ये ते नि ३ मः
उत्तमं ज्ञान, प्रामां गुरु ते ते अ ज्ञाने उ मः
उत्तरे उरे ते ते अ ज्ञाने उ मः

॥ त्रैवार्षिकमृत्युलक्षणम् ॥

याम्यनासापुटे यस्य वायुर्वाति दिवा निशि ॥
तदा नरस्य तस्यायुः क्षयेद्वदत्रयेण हि ॥ ६७ ॥

अर्थः—जेना नाडनां नभशा डाणाभां रात्रि दिवस
पवन आसतो होय तेनुं आयु क्षय यदने तस्य वर्षभां
मृत्यु थाय छे अत्र ज्ञेयं ॥ ६७ ॥

यत्संख्यो विषमो विंदुस्तत्संख्यदिवसे मृतिः ॥
यत्संख्यश्च समो विंदुस्तसंख्यं जीवनं स्मृ-
तम् ॥ ६८ ॥

अर्थः—भिंदुआनी नटकी त्रिस्र संख्या थाय,
तेद्वे दिवसे रागी भवे; वणी सम भिंदुआनी नटकी
संख्या थाय तेद्वे दिवसे रागी भवे ॥ ६८ ॥

॥ अथ सामान्यतो मरणसूचकलक्षणानि ॥

शक्रायुधं चार्द्धरात्रे दिवा चंद्रग्रहं तथा ॥ दृष्ट-
मात्रेण संक्षीणमायुर्विद्यात्स्वमात्मवित् ॥ ६९ ॥

अर्थः—अर्धी राते छंद्र धनुष दीडाभां आवे अने
दहाडे चंद्रग्रहणु देखाय तो आयुष्य क्षीयु ययुं अत्र
जानुं ॥ ६९ ॥

पिपाय कर्णनिघोरं न शृणोति निरंतरम् ॥ न
 पश्येच्चक्षुषोज्योतिस्तस्यात्तन्नामृतिर्ध्रुवम् ७१ ॥

अर्थः—धनमां सर्वदा शब्धेनो बोधयतो छां नि-
 रंतरं शंभयतां नथी तेनत्र आंभोती ज्ञात पशु नरम
 य नर नरं चिन्त्ये यथाथी निग्यय नृत्यु थाय छे ऐम
 ७१ ॥ ७१ ॥

दीपनिर्वाणंगयं च सुहृद्वाक्यमरुंधतीम् ॥ न
 जिघ्रन्ति न शृग्वानि न पश्यन्ति गतायुषः ॥ ७२ ॥

अर्थ—शवे श्लेष्मार्थे नथ ते वास, हिनवज्जानुं
 नथ न न न न न, तथा अशुंधनी नमत्र न आड
 छे न नथ न न, धन ते आंभ ऐ त्रशु शंद्रियोना
 न न न न न न न ही न न न न आथुरहीत अशुवो. ७२ ॥

श्रुतिल्लो यदा जीवो विकृतिं चैव गच्छति ॥

न चैव कालवशेति, कालतेजोविवर्जितः ७३ ॥

अर्थ—श्रुते श्रुतिने विषे रहेनो एव विकृतिने
 न चैव कालवशेति तेनो इ.पर धरती दृष्टि पडीछे;
 न चैव कालवशेति तेनो अर्थः, ते अंन अवस्था-
 ७३ ॥

नाडी पानी पावेनी, ये नदी यमण - पानी ने ये नदी
 गण, भांती भणी - याड नाडी गानी गति जेव्ही ये नदी
 देय तेनी देय धावनी इति पती ये जेभ म म ॥ ४८
 अंगकंपो गतेर्भगो, वर्णभ्रंटास्त्रयेन च ॥ मं
 स्वादं न जानाति, स गच्छेद्यमशासनम् ॥ ८० ॥

अर्थ - ४८ शरीरा आंग धांपना देय, नाथवर्ती
 गति पुटी गद्य देय, अने अने शरीर इरी गद्या देक
 नाडेशी गद्य अने अनायी स्वाद नदी जालतो देय. १
 नदी यम जोड प्रने जय छे ८० ॥

जिह्वा कृष्णा भवेद्यस्य, मुखं च कुंकुमारुणम्
 कृष्णा दंताः पुनस्तस्य, शीघ्रं मृत्युर्भविष्यति
 ॥ ८१ ॥

अर्थ - तेनी छेभ धाणी पडी जय, मोडुं ज्ञान य-
 जय, अने दातो धाणां थद्य जय तेनी जलदी भेन थाय
 जेभ जालुतु ॥ ८१ ॥

अरुंधतीं ध्रुवं चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च ॥
 आयुर्हीना न पश्यन्ति, चतुर्थं मातृमंडलम् ॥ ८२ ॥

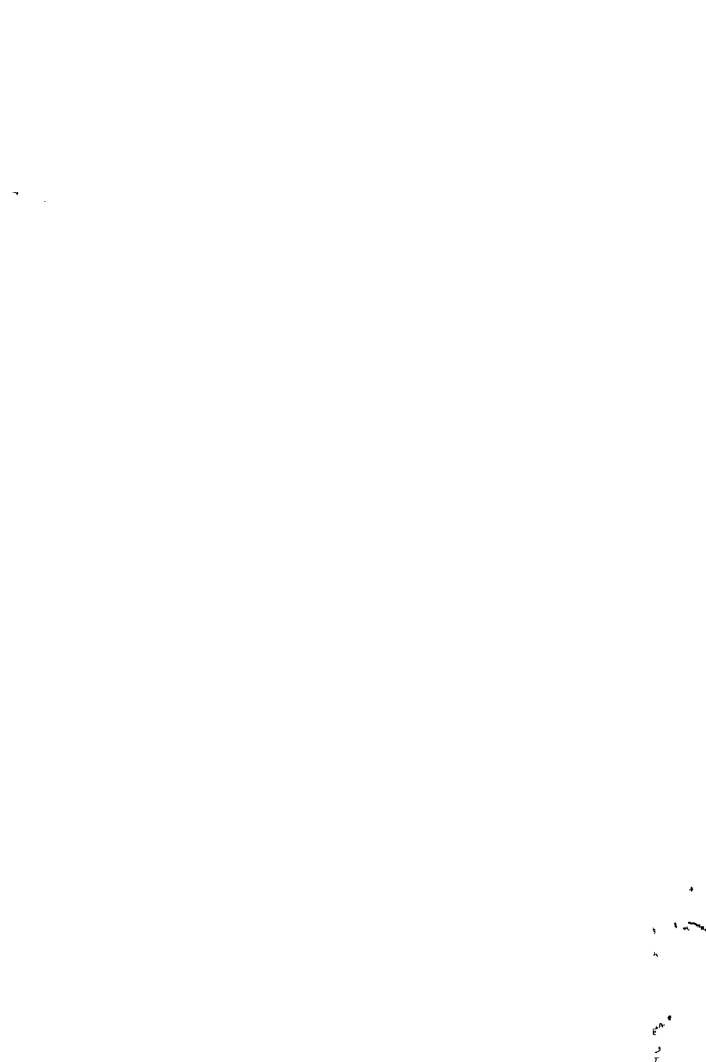
ધાત્ ખાડા પડી ગએલા હોય, અને જેની તજર મંદી
પડી ગએલી હોય એવા માણસને વિશેષે કરી કાલ પ્રાપ્ત
થાય છે ॥ ૯૪ ॥

દિવા વા તારાકાશ્ચંદ્રં રાત્રૌ વ્યોમ વિતારકમ્ ॥
યુગપચ્ચ ચતુર્દિક્ષુ શક્રકોદંડમંડલમ્ ॥ ૯૫ ॥

અર્થ:—દિવસે તારાઓ સહિત ચંદ્ર તથા રાત્રે
આકાશ તારા એકરી રહિત અને એકજ સમયે ચારે દિ-
શાઓમાં ઇંદ્ર ધનુષ મંડલની પેઠે દીકામાં આવે તો અ-
સાધ્ય ગણવું ॥ ૯૫ ॥

ગુહ્યા ગુપ્ત્યા ગુરુઃ શ્યાવા લિપ્તા લુપ્તા ચ ના-
સિકા ॥ તથા સાચાપિ વિકૃતા સંવૃતા પિટ્કા
ચિતા ॥ ૯૬ ॥

અર્થ:—જેના નાકનો રંગ ઘોળો થાય, કાળો થા-
ય, નાક સુકાઈ જાય, જડુ થઇ આવે, વાંકુ થઈ જાય,
બેથી જાય. સુંધવાની ઇંદ્રિયનો નાશ થઈ જાય, અ-
ધાત્ વાસ આવે નહીં: કાંટી જાય અથવા ખીજી પીડા
વાળું થાય, તથા નાકમાં તનખ મારે એવા માણસનું જ-
ર મરણ થાય છે ॥ ૯૬ ॥

અર્થ:--ઉત્તાક્ષા, (ઉતાવણી) લંબા, (લાંબી) મ
 દા, (મદા) શુભતરા (વધારે સારી) કઠિના (સખ્ત)
 સ્થિર, (કાયમ વહતી) મૂકમા (ખારીક) મૃદ્વી, (મુદ્ધા
 મલ) રૌદ્રી, (ઉચ્ચ) એવા નાડીઓનાં નામ જાણવાં;
 મૂલ નાડી તે એકજ છે આ રોગોની વિચિત્રતાથી તેની
 ગતિમાં ફેરફાર થાય છે તેથી અનેક ગતિનું નામ જુદું
 રાખીને નવ નામ કરેલાં છે. એમ છે. ॥ ૪ ॥

વાતઃ પિત્તં કફશ્ચૈવ જ્ઞાયતે નાડિદર્શનાત્ ॥
 ભેદાભેદવિભાગેન, જાનીયાત્ મૃત્યુજીવિ-
 તે ॥ ૫ ॥

અર્થ:--વાત, પિત્ત અને કફ એ નાડી જોવાથી
 જાણવામાં આવે છે. ભેદ અને અભેદના વિભાગે કરી એ
 ટલે સાધ્યતથા અસાધ્ય વગેરે વિચાર કરીને પોતાનું આયુ
 હય તથા મૃત્યુ વગેરે જાણવું. ॥ ૫ ॥

નિરામા સાત્યુગ્રા, જ્ઞાતવ્યં નાડિલક્ષણમ્ ॥
 ચિત્તિયંત્રાજ્ઞસ્તતઃ કર્મ સમાચ-
 ॥ ૬ ॥

નાડી ભારતી પેઠે ચાલે છે; એવી રીતે નાડીની ગતિ
બદલાયી ॥ ૧૬ ॥

જ્વરકોપેન ધમની, સોષ્ણા વેગવતી ભવેત્ ॥
કામાત્ક્રોધાદ્વેગવહા, ક્ષીણાપિત્તાદ્ ભયાહુતા ૧૭

અર્થ:—તાવ વાળાની નાડી ઉતાવટી વહે ને ઉની
વહે છે ધમાતુરની તથા ક્રોધવાલાની નાડી ઉતાવટી વ
હે છે; અને જનું પિત્ત ક્ષીણ થઈ ગયું હોય તથા જે ખય
શુક્ર વહાય તેની નાડી ક્ષીણ વહે છે ॥ ૧૭ ॥

સ્થિત્વા નાડીમુખે यस્ય, વિદ્યુત્પાતેવ દૃશ્યતે ॥
દિનેકં જીવિતં તસ્ય, દિનાર્દ્ધે વિપમજ્વરો १૮ ॥

અર્થ:—નાડીની ઉપર આંગથી મુકીને જોવી. તે
જે વીજળીની પેઠે ચમકતો હોય, તે એક દીવસમાં ન
જીવે, અને જે આગના જેવે તાવ કરીને હોય તે
એક દિવસમાં મરણુ થાય એવું બહુ ॥ ૧૮ ॥

નિરીક્ષ્યા ઢલિણે ત્સ્તે, નાડી યદિ ન દૃશ્યતે ॥
તવદેહે ચાતિ શાન્તિં વગ્યાનં ન જીવતિ १૯ ॥

અર્થ:—જનું દાહની નાડ નેવી ત્યાં જો નાડી
દિને નહીં અને સર્વ-શરીર યાહું થઈ જાય તે તે
પ

शेगी दश पादु सुधी पाणु छे नही अर्थीत दश प्रद
रनीयांहर भगी जय अम जलनु ॥ १६ ॥

॥ अथ मूत्रपरीक्षा ॥

चरमे रजनीयामे, वटिकानां चतुष्टये;

उत्थाय रोगिणां वैद्यो, मूत्रोत्सर्गनुकारयेत् २०

अर्थ — रातना पाछे पोढारे ओट्ठे पाछी आर
धडी रात होय त्पारे वैवे शेगीने उडावो, ने शेगीने पेशाभ
उगवो ने काय अथवा खीनीना वाशजुमां वेवो ॥२०॥

आद्यधारांपरित्यज्य, मध्यधारात्तमुद्भवम्;

शुभ्रेकाचमध्येपात्रे घृत्वामूत्रंपरीक्षयेत् ॥२१॥

अर्थ — शङ्खानमां न धार पडे तेने मुडी द्दवी
लेठजे अने न प्पीछ धार आवे ते सदेत कायना वासजु
मां लघने मुत्रनी परीक्षा करवी. ॥ २१ ॥

संगृह्यरोगिणांमूत्रं सूर्यरश्मिपुधारयेत्;

तस्यमध्येक्षिपेत्तैलं ततोरोगंविचारयेत् ॥२२॥

अर्थ:—शेगीनुं मूत्र सारी रीते लघने सुरजना ते
नमां राप्पवु. अने तेमा तेल नाप्पवुं; त्पार पछी शेगीने
विचार करवो. ॥ २२ ॥

श्वेतधारातदामोहः, पीतधारातदाज्वरः

रक्तधारादीर्घरोगः कृष्णधाराचमृत्युदा ॥ २३ ॥

अर्थः—जेनी मूत्र धारा धोणी होय तेने ने.डुनेो विडर नसुवे, जेनी पीणी धारा होय तेने ज्वरनेो विडर नसुवे, ने जेनी शणी धारा होय तेने मृत्युधरड नसुवी ॥ २३ ॥

तैलविंदुर्यदानूत्रे तराकारः प्रजायते ॥

ब्रह्मोपश्रवदेव्याश्च विचार्योयंविचक्षणैः ॥ २४ ॥

अर्थः—मुत्रनां देखतुं टीपुं नाप्यत्रार्थी न्यारिं पुररता आशरे दीक्षनां आवे त्यारे ब्रह्मो होय न धा देवीनेो होय होय जेन विचक्षणड पुररे विचारवुंता ॥

सौवीरेणसमंशस्तं, मानुलिंगरसप्रममः

पानीयेन समंमूत्रं, परिपाकेहितंभवेत् ॥ २५ ॥

अर्थः—आठडु सरहुं मूत्र होय, तो इंडुं नसुवुं; पीजेराना रसना जेवुं होय, पादुीनां जेवुं होय, तो अ न.डा परिपाकने विषे ते दिनधारी नसुवुं. ॥ २५ ॥

सन्निपाते तु कृष्णं स्यादंतन्मूत्रस्यलक्षणम् २६

अर्थः—ज्वरने न.रुसने संनिधान जेज होय ते त्या

રે કાણું મુત્ર આવે છે; એવી રીતે મુત્રનું લક્ષણ
કહેવાય છે ॥ ૨૬ ॥

પિત્તેનપાંડુરંમૂત્રં કફેનં કફરોગિણામ્;
રક્તવર્ણંભવેદ્વાતે દ્વંદ્વજેમિશ્રિતંભવેત્ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:-માણસને બે પિત્તનો રોગ હોય તો ઘોણું
મૂત્ર થાય છે. કફ રોગીને મુત્રમાં ક્ષીણ થાય છે; વાયુ
રોગ વાળાને મુત્રનો રંગ રાનો થાય છે અને મિશ્ર રોગ
વાળાને એ ત્રણેય રોગો સાથે હોય ત્યારે ત્રણેના લક્ષણો
વાળું મુત્ર બનવું. ॥ ૨૭ ॥

સમઘાતો:પુન:કૂપ, જલતુલ્યંચદ્દશ્યતે ॥

ઉર્ધ્વનીલમધોરક્તં, રુધિરેણપ્રજાયતે ॥ ૨૮ ॥

અર્થ--સમઘાત એટલે વાયુ, પિત્તને કફ સમા
ન પણે હોય, તેનું મુત્ર કુવાના પાણીના જેવું બનવું,
અને બને લોહીનો વિકાર હોય તેનું મુત્ર ઉપર નીલ
ને હેઠે રાતું દેખાય છે એમ બનવું ॥ ૨૮ ॥

પીતંતથોપારિચ્છાયે, કૃષ્ણંવુદ્બુદસંયુતમ્ ॥

મૂત્રંપ્રભૂતદોષેણ, જાયતેનાત્રસંશય: ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:-જેનું પીળા રંગનું મુત્ર થાય, ઉપર છાયા
નું થઈ આવે તથા કાળા રંગ વાળું ને ઉપર પર્ણોટા ધ

દ અત્રે તે તે સુત્ર દોષ વાણું છે પણ એ એક ચોક્કસ રો
પણું સમજી નથી એવો સંશય છે તેપણુ નષ
બહુવું. ॥ ૨૯ ॥

મલેનપીતવર્ણે ચ, વહુલં ચ પ્રજાયતે;
પીતમન્છંપ્રજાયેત, મૂત્રંપિત્તોદયેત્તતિ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—મદ્ય રોગ હોય ત્યારે પીશાબ પીળા રંગનો થાય અને વહુલું સુત્ર થાય તેમજ પિત્તવિદાર હોયતો પણ પીણું સુત્ર થાય છે એમ બહુવું. ॥ ૩૦ ॥

કફાત્પલ્વલપાનયિ, તુલ્યમૂત્રંપ્રજાયતે ।
વાતાન્મૂત્રંચરત્તંસ્યાત્, કૌતુંભાદિક્તાન્નિષ્કમ્ ૩૧

અર્થ—અશ્લેષ્મિયાના રોગાં પાણીની પેઠે લોણું સુત્ર થાય તો બહુવું છે તે ક્ષતું છે. વાયુનો વિદાર હોય તો રાતારંગ વાણું સુત્ર થાય; તે ક્ષતુંના પાણી જેવું થાય. ॥ ૩૧ ॥

વાતાજલસમાનંસ્યાત્ અર્હાન્વહુલમેવચ ॥
તૈલતુલ્યંભવેન્મૂત્રં નિત્યંતહજપિત્તજં ॥ ૩૨ ॥

અર્થ—વાયુના રોગ વાતાનો પીશાબ પાણીના જેવો થાય સુતરતાં સર્વ મુત્રો થાય ત્યારે વહુલું અત્રે

4

5

विषे शेरडीना रस ज्वं मुत्र जलुवुं ॥ ३५ ॥

पित्तश्लेष्मद्वयोद्भूतं सूत्रंघृतकणोपमम् ॥

वातज्वरसमुद्भूतं सूत्रंकुंकुमपिंजरम् ॥ ३६ ॥

अर्थः—जेने पित्त तथा क्कनो रोग होय तेने पीशाभ धीना जेवो जलुवो अने वात ज्वर वाणानु मुत्र देशरना जेवुं जलुवुं ॥ ३६ ॥

पीतं च बहुलंचैव, आमवातात्प्रजायते ॥

रक्तपीतंस्वच्छसूत्रं ज्वराधिक्येविनिर्दिशेत् ३७

अर्थः—जे मुत्र पीणुं तथा धलुं आवेतो आम वायुनो रोग जलुवो; अने रातुं पीणुं स्वच्छ मुत्र जे थायतो तावनुं जेरे जलुवुं ॥ ३७ ॥

धून्नवर्णयदामूत्रं ज्वराधिक्यंवदेत्तदा ॥

कृष्णमच्छंविजानीयात्सन्निपातज्वरोद्भवम् ३८

अर्थः—धुभाडाना रंग जेवो पीशाभ थाय त्यादे अधिक ज्वर जलुवो; ने जे मुत्रमां श्यामता होय तो ते ने सन्निपात ज्वर जलुवो. ॥ ३८ ॥

वातज्वरसमुद्भूतं सूत्रंकुंकुमपिंजरं ॥

मलेनपीतवर्णं च बहुलंचप्रजायते ॥ ३९ ॥

તેને પિત્ત સ્વભાવવાળો આણવો, તે મુત્ર તેણે જીવું ચોખી
હોય છે. ॥ ૩૨ ॥

વાયુશ્લેષ્મવશાન્મૂત્રં તક્રતુલ્યંપ્રજાયતે ॥

મૂત્રંજલોદરોદ્ભૂતં સ્વતઃસ્વચ્છંપ્રજાયતે ॥૩૩॥

અર્થઃ—વાત અને કફ એ બે રોગ હોય તેનું મુત્ર
છાસના જીવું તેમજ જલોદર રોગવાળાનું મુત્ર સહજ
પોતાની મેળે સ્વચ્છ હોય છે ॥ ૩૩ ॥

ઉર્ધ્વપતિમધારેક્તં મૂત્રંવૈદ્યવરસ્તદા ॥

પિત્તપ્રકૃતિસંભૂતં સન્નિપાતસ્યલક્ષયેત્ ॥૩૪॥

અર્થઃ—ઉપરના ભાગમાં પીણુ દેખાય, અને ની
ચક્ષા ભાગમાં રાતુ દેખાય તો તે રોગને વૈદ્યને વિષે શ્રેષ્ઠ
પુરૂષો પિત્ત પ્રકૃતિથી ઉપલેક્ષા સન્નિપાત રોગ અથવા કિ
દોષનું લક્ષણ કહે છે. એમ આણવુ. ॥ ૩૪ ॥

ઈષદ્વરક્તંચફેનાઢયં તથૈવૈક્ષુરસોપમમ્ ॥

ભવેત્પિત્તેકફેમૂત્રં નિરામેચજ્વરેભવેત્ ॥ ૩૫ ॥

અર્થઃ—કાંઈક રાતો રંગ, તથા પીળો રંગ હોય, ઉ
પર ક્ષીણ આવે શેરડીના રસના જીવું હોય, તે પિત્ત, કફ
ને મલદોષ થકી આણવુ. અથવા મલ વિનાના તાવને

विषे शेरडीना रस जेवुं मुत्र लक्षुवुं ॥ ३५ ॥

पित्तश्लेष्मद्वयोद्भूतं सूत्रंघृतकणोपमम् ॥

वातज्वरसमुद्भूतं सूत्रंकुंकुमपिंजरम् ॥ ३६ ॥

अर्थः—जेने पित्त तथा क्क्षेनो रोग होय तेने पीशाभ धीना जेवो लक्षुवो अने वात ज्वर वाणानु मुत्र देशरना जेवुं लक्षुवुं ॥ ३६ ॥

पीतं च बहुलंचैव, आमवातात्प्रजायते ॥

रक्तपीतंस्वच्छसूत्रं ज्वराधिक्येविनिर्दिशेत् ३७

अर्थः—जे मुत्र पीणुं तथा धणुं आवेते आम वायुने रोग लक्षुवो; अने रातुं पीणुं स्वच्छ मुत्र जे जायते तावतुं जेरे लक्षुवुं ॥ ३७ ॥

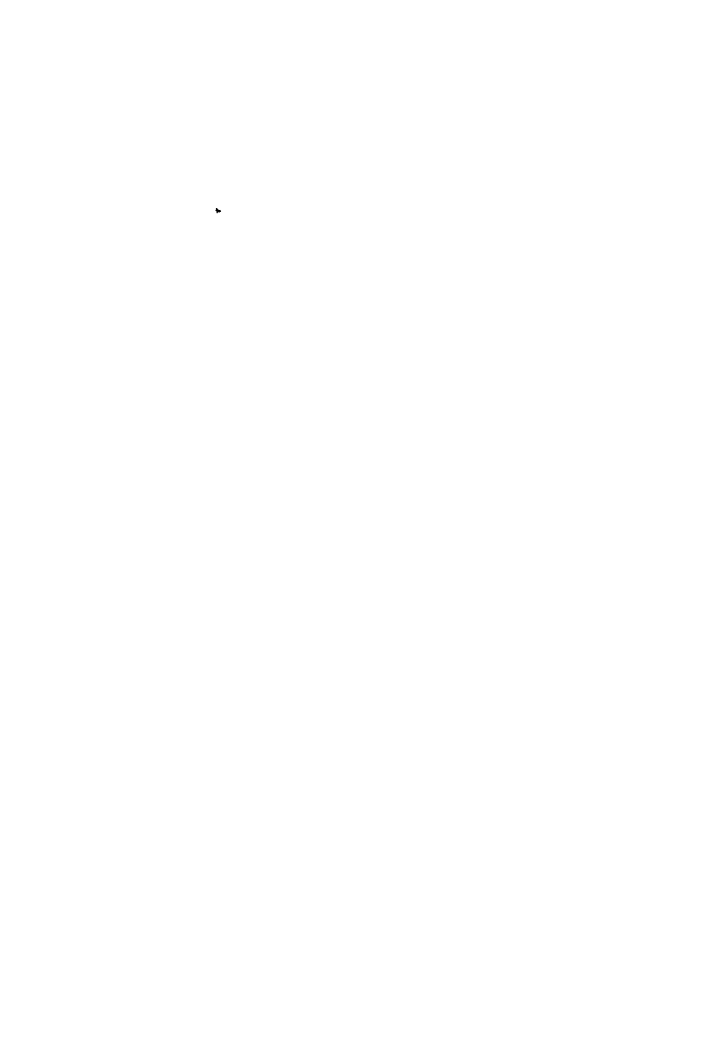
धूम्रवर्णयदासूत्रं ज्वराधिक्यं वदेत्तदा ॥

कृष्णमच्छंविजानीयात्सन्निपातज्वरोद्भवम् ३८

अर्थः—धुमाडाना रंग जेवो पीशाभ थाय त्यारे अधिक ज्वर लक्षुवो; ते जे मुत्रमां स्थानता होय ते ते ने सन्निपात ज्वर लक्षुवो. ॥ ३८ ॥

वातज्वरसमुद्भूतं सूत्रंकुंकुमपिंजरं ॥

मलेनपीतदर्णं च बहुलंचप्रजायते ॥ ३९ ॥

अर्थः—भुत्रमां तेषुनुं टीपुं नाभवाथी जे ते जे
 तः पश्चिम दिशानी तरङ् पसरै तो निश्चयपूर्वक ते पुश्च
 ने आरोग्यता उत्पन्न थाय ऐम जलुवूं ॥ ५६ ॥

॥ साध्ये सूत्रं ॥

भद्रपीठपृथु दर्पणपद्म ॥ छत्रशंखसमचामरवी-
 णा ॥ ५७ ॥ कुंडलाकृतिभवेद्यदितैलं ॥ रो-
 गवानसतु भवेत्सुखसाध्यः ॥ ५८ ॥

अर्थः—रोगीना भुत्रमां तेषुनु टीपुं नाभवाथी
 भद्रपीठ ऐतवे तेषुनी लपर चित्राधारनी येठे दी
 क्षमां आवे. पृथु ऐतवे यपटा आधारनुं, अरीशाना
 अ धरनुं. पुश्चने आधरे छत्ररीने आधरे; शंखने आ
 धरे. आरने आधरे, वाणाने आधरे तथा कुंडल
 नी आकृतिवाधुं. भुत्र दीक्षमां आवे तो ते रोगीना रोग
 साध्य जलुवुं ऐतवे आसुड र्थीथी नयीनय ॥ ५६ ॥

हंसकारं डवैः पूर्णं तडागं दृश्यते यदा ।

पल्लवं फलाकारं तैलमात्रे प्रजायते ॥ ५९ ॥

सर्वदा स कलंगात्रं प्राप्तादंगव्यचामरं ॥

छत्रं च तोरणं चैव तैलविंदुश्चिरायुषः ॥ ६० ॥

तैलत्रिंशुर्वदामूत्रे मस्तकद्वयसन्निभः ॥

क्षेत्रपालोद्भवो दोषस्तथा ज्ञेयः पिशाचजः ॥७०॥

अर्थ-मूत्रने विषे तेषुं टीपु नाभ्याधी ले
ये माथा हीडाभां आवे तो क्षेत्रपालनो दोष जाणुवो, तथा
पिशाचनो दोष जाणुवो ॥ ७० ॥

दातेन मंडं वध्नगति पित्तेन बहुदायते ॥

कफेन त्रिंशुमायाति निमज्जति त्रिदोषके ॥७१॥

अर्थ-वायुरोगवाणानु मूत्रे जाभी जय छे: पित्त
दोषवाणना मूत्रभां परेक्षाया थाय से. उद्दोगवाणाना मू
त्रभां विदु छे आवे छे, अने त्रिपुय दोषवाणाने अटले
सन्निधानवाणा रोगांना मूत्रभां तेउ तरे जय छे ॥७१॥

श्वेतधारा शुभा लेपा पित्तधारा च मध्यमा ॥

रक्तधारा दीर्घरोगा, कृष्णधारा च मृत्युदा ॥७२॥

३३३३३३३३

અચ્છં ચ રૂક્ષં ચ સિતં ચ વાતા, દુષ્ણારુણં
 પીતમથાતિપિત્તાત્ ॥ સ્નિગ્ધં ઘનં શુક્લતરં ક-
 ફાઙ્ચ, મિશ્રૈસ્તુ મિશ્રં સકલસ્ય ચિહ્નમ્ ॥૭૩॥

અર્થ:--વાત રોગીનું મૂત્ર નિર્મલ, સુકુ તથા સફેદ
 રંગવાળું હોય છે, પિત્ત રોગવાળાનું મૂત્ર લગાર ઉતુ હોય
 છે, રંગ રતાસ ઉપર હોય તથા પીલાસ ઉપર હોય છે;
 કફ રોગવાળાનું મૂત્ર કાંઈક ચીકણું હોય છે, તથા ઘાટુ
 હોય છે, તથા વધારે ઘોલુ હોય છે. તથા જને વાત પિત્તને
 એ ત્રણે રોગો તથા હોય તેને ત્રણે રોગીનાં મળેલાં ચિ-
 ન્હો થાય છે ॥ ૭૩ ॥

તૈરેવાસાઘ્યમાદેશ્યં મૂત્રં વૈદ્યકવેદિભિઃ ॥ અ-
 જીર્ણેન ભવેન્મૂત્રં, શ્વેતં ચાપિ તથારુણં ॥૭૪॥

અર્થ:--ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અસાધ્ય રોગ જાણવા.
 અને જનું મૂત્ર ઘોળાં રંગવાળુ તથા કાંઈ રતાસ ઉપર
 થાય છે, તેને અજીર્ણ રોગવાલો જાણવો ॥ ૭૪ ॥

॥ इति मूत्रपरीक्षा संपूर्णा ॥

॥ अथ मलपरीक्षा ॥

વાતે બહું ધૂમ્રવર્ણં રૂક્ષં ચાપિ મલં ભવેત્ ॥

પીતં ચ શિથિલં શ્વેતં ચ બહુલં કફે ॥૧॥

મિશ્રિતે મિશ્રવર્ણં સ્યાત્કૃષ્ણમેવ ત્રિદોષકે ॥

અતિકૃષ્ણં ચાતિપીતમતિશ્વેતં સચંદ્રિકમ્ ॥૨૧॥

અત્યુષ્ણં ચાતિરક્તં ચ મલં સ્યાન્મૃત્યવે નૃણામ્ ॥

અર્થ:—વાત રોગ હોય તો બાંધેલો. ધુસર રંગનો
 અને ક્ષયે મલ થાય છે, પિત્તરોગ હોય તો પીલા રંગ
 નો અને દીલેલ મલ થાય છે. ક્ષ્ રોગ હોય તો પીલા
 ને પ્રકુલ એટલે વધારે થાય છે દ્વંદ્વજ રોગ હોય તો
 મિશ્ર લક્ષણે દરી યુક્ત થાય છે. ત્રિદોષથી કૃષ્ણવર્ણ થાય
 છે. ઘણો ઘણો, ઘણો પીળો, ઘણો ધોળો. ચંદ્રિકા યુક્ત
 (મોરના પીછાની વચનાં ડાગ છે તેવો) ઘણો ઉષ્ણ ઘણો
 રાનો એવો મલ હોય તો મરણનું લક્ષણ બહુતું ॥૨૧॥

॥ અથ જિહ્વાપરીલા ॥

જિહ્વા પીતા સ્વરસ્પર્શા સ્ફુટિતા મારુતાધિક્કે ॥

સ્ના ઘ્યાન્ના ભવેત્પિત્તે વ.ફાચ્છુહા ટ્રવા ઘ-

ના ॥ ૨ ॥

અર્થ:—જિહ્વા પીત્ત રંગની હોય તો પીત્ત રોગ
 રોગ પીલો રંગનો, અત્યુષ્ણ રંગનો હોય તો
 કૃષ્ણવર્ણ વધુ રોગ પિત્ત રોગ પીલો રંગનો

કાળા રંગવાળી થાય છે; અને કફનો વધારો થએથી ઘોળા રંગવાળી, દ્રવિત તથા સખત હોય છે; અર્થાત્ જડી થાય છે ॥ ૧ ॥

વાતેન રુફુટિતા જિહ્વા સુપ્તા શાલદલોપમા ॥
રક્તા શ્યાવા ભવેત્ પિત્તે કફે સુપ્તા ચ લિપ્તકા ॥
મિશ્રલિંગે દ્વંદ્વતા ચ સર્વે સર્વે વિભાવયેત્ ॥૨॥

અર્થ:—વાત રોગથી જીભ ડાટેલી જણાય, જડતા વાળી દેખાય; તથા સાગના પાંદડાને જવી ભાસે: પિત્તરોગને વિષે રાતા રંગવાળી થાય છે; તથા કાપાના જેવી થાય છે, કફના રોગથી શિથલ તથા લીંપાયડીની જેઠે થાય છે, અને મિશ્રિત દોષમાં બે રોગનાં ચિન્હો થાય છે, એમજ સન્નિપાતના સમયે ત્રણેનાં ચિન્હો વાળી થાય છે ॥ ૨ ॥

કૃષ્ણા સકટંકા દગ્ધા સન્નિપાતાધિકે મતા ॥
મિશ્રિતે મિશ્રિતા જ્ઞેયા રિપ્તે લક્ષણવર્જિતા ॥
મનુષ્યાણાં ભવેદ્ ઘોરા જિહ્વા વિષ વિસર્પિ-

॥ ૩ ॥

અર્થ—સન્નિપાત ન્યારે વધે ત્યારે જીભ ડાળી પ
 યી જાય છે. ડાંટા વાળી થઈ જાય છે; તથા ખજેડી, જની
 ડાય છે. નિઝ એટલે દ્વંદ્વજ દોષને વિષે બને ચિન્હો વા
 યી થાય છે; અને રિષ્ટ એટલે મરણ સમયની જીભ બ
 યા લક્ષણોથી નહિત થાય છે, અર્થાત્ તે વખતે જુદાંજ
 ચિન્હો થાય છે; એટલે ખીલાનણી થઈને લાંબી થઈ
 મોટાથી ખાડાર નીકળી પડે છે; અથવા જીભ હથી થઈ
 જાય છે; ઈત્યાદિ જુદાં જુદાં ચિન્હો વાળીને અસાધ્ય
 કહે છે ॥ ૩ ॥

જિહ્વા વાતાન્ પ્રસુપ્તા સ્ફુટિતવિકલિતા શુ-
 ખ્વપત્રોપમાવા. પિત્તાદ્રક્તા સદાહા ભવાને તુ
 પરિતઃ કંટકૈર્ચ્યા પરીતા ॥ ગુર્વી સ્થૂલા ચ સાંદ્રાઃ
 શ્રિતથદુલ્કફા શાલ્મલિકંટકાભા. સૈવ
 સ્વાન્ સર્વલિંગા નિતરપિરવહા ચિત્રવર્ણાનિ
 રુક્ષા ॥ ૪ ॥

અર્થ—વાત વેગ થયે જીભ સુષુપ્ત થાય ત્યારે જીભ
 ડાળી થાય છે. પિત્ત વેગ થાય ત્યારે જીભ ડાળી થાય છે. શુ-
 ખ્વપત્રોપમાવા એટલે જીભ ડાળી થાય છે. પિત્તાદ્રક્તા એટલે જીભ ડાળી થાય છે. સદાહા એટલે જીભ ડાળી થાય છે. ભવાને એટલે જીભ ડાળી થાય છે. તુ એટલે જીભ ડાળી થાય છે. પરિતઃ એટલે જીભ ડાળી થાય છે. કંટકૈર્ચ્યા એટલે જીભ ડાળી થાય છે. પરીતા એટલે જીભ ડાળી થાય છે. ॥ ગુર્વી એટલે જીભ ડાળી થાય છે. સ્થૂલા એટલે જીભ ડાળી થાય છે. ચ સાંદ્રાઃ એટલે જીભ ડાળી થાય છે. શ્રિતથદુલ્કફા એટલે જીભ ડાળી થાય છે. શાલ્મલિકંટકાભા એટલે જીભ ડાળી થાય છે. સૈવ એટલે જીભ ડાળી થાય છે. સ્વાન્ એટલે જીભ ડાળી થાય છે. સર્વલિંગા એટલે જીભ ડાળી થાય છે. નિતરપિરવહા એટલે જીભ ડાળી થાય છે. ચિત્રવર્ણાનિ એટલે જીભ ડાળી થાય છે. રુક્ષા એટલે જીભ ડાળી થાય છે. ॥ ૪ ॥

॥ ૧ ॥ કફાત્તિલ્લગ્ધશ્ચ શુક્લશ્ચ વર્ણતોડ્યં વિ
નિશ્ચયઃ ॥

અર્થઃ—વાત રોગવાળાનું શરીર રૂક્ષ, ઘુસર વર્ણનું
એવું થાય છે, પિત્તરોગવાળાનું શરીર પીલું ને તૈલાભ્ય
શ્વ (તેલ લગાડેલું) એવું થાય છે, કફ રોગવાળાનું શરી
ર ત્વિચ્ચ ને ઘોલું એવું થાય છે ॥ ૧ ॥

॥ અય નેત્રપરીક્ષા ॥

નત્રં ધૂમ્રં સજલમનિલે રાત્રિવર્ણેન તુલ્યમ્, ની
લં દ્રીપાસહં તત્સરુધિરમસિતં દાહ્યુક્તંચપિત્તે ॥
મંદં મંદં ચ પર્યેત્ સાસિતજલમતઃ કાંતિહી-
નં કફાક્તુ, જ્ઞેયં દ્વંદ્વાદ્વિલિંગં ત્રિમલજનયનં
શ્યામભુગ્નં સરૌદ્રમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—વાયુ રોગને વિષે નેત્રો ધૂમાડા જેવા રંગ
વાળાં, રૂખાં, વળી પાણીથી ભીંજાયેલાં થાય છે; પિત્તરો
ગમાં આંખો હળદરના જેવા પીળા રંગવાળાં, થાય છે;
તથા નીલા રંગવાળી થાય છે, દીવાને દેખે ચકી નહીં,
રાતા રંગવાળાં, કાળા રંગવાળાં થાય છે, તથા અતરંગ
ચકિત થાય છે. કફ રોગને વિષે યોડું યોડું દેખી ચક્ર.

॥ ૧ ॥ કફાત્તિન્નગ્ધશ્ચ શુક્લશ્ચ વર્ણતોડ્યં વિ
નિશ્ચયઃ ॥

અર્થઃ—વાત રોગવાળાનું શરીર રૂક્ષ, ધુસર વર્ણનું
એવું થાય છે. પિત્તરોગવાળાનું શરીર પીલું ને તૈલાભ્ય
ક્ષત (તેલ લગાડેલું) જેવું થાય છે, ક્ષ્ રોગવાળાનું શરી
ર સ્નિગ્ધ ને ઘોલું એવું થાય છે ॥ ૧ ॥

॥ અથ નેત્રપરીક્ષા ॥

નત્રં ધૂમ્રં ત્તજલમનિલે રાત્રિવર્ણેન તુલ્યમ્. ની
લં દીપાસહં તત્સરુધિરમસિતં દાહયુક્તંચપિત્તે ॥
મંદં મંદં ચ પદ્યેત્ સસિતજલમતઃ કાંતિહી-
નં કફાત્તુ. જ્ઞેયં દંદ્વાદ્વિલિંગં ત્રિમલજનયનં
શ્યામભુગ્રં સરૌદ્રમ્ ॥ ૧ ॥

નેત્રનો ઘોળો રંગ થાય છે, તથા-દ્વંદ્વથી એટલે બે દોષથી ઉપદ્રવ પામેલું જે નેત્ર તે ઉપર કહેલા બે દોષના લક્ષણે કરી યુક્ત થાય છે, અને સંનિપાત દોષથી વિકાર પામેલું જે નેત્ર તે કૃષ્ણવર્ણુ ને વક્ર એવું થાય છે ॥ ૧ ॥

अरुणं धूम्रवर्णं च सरौद्रं च सुचंचलं ॥

अभ्यंतरे कियद्वाहं वातनेत्रं तदुच्यते ॥ २ ॥

અર્થ:—વાતરોગને વિષે આંખો રાતી થાય છે, તથા ધુમાડા જેવા રંગની થાય છે; ભયાનક રૂપવાળી થાય છે; અંચળ થાય છે, અને કાંઈક ખસતરા સહિત થાય છે ૨

हरिद्रावर्णसंकाशं रक्तं वा नीलवर्णकम् ॥

दीपद्वेषि ससंतापं पित्तनेत्रं तदुच्यते ॥ ३ ॥

અર્થ:—હરિદ્રાના જેવી પીળા રંગવાળો, રાતી રંગવાળો, અથવા નીલ રંગ મિશ્રિત અને દીવાના દેખવાથી સંતાપ સહિત આંખો પિત્ત રોગની ઉત્પત્તિ થવાથી થાય છે એમ જાણવું ॥ ૩ ॥

सजलं विह्वलं श्वेतं ज्योतिर्हीनं च चंचलम् ॥

वीक्ष्यते मंदमंदं च तच्चक्षुः कफजं विदुः ॥ ૪ ॥

અર્થ:—કફરોગની વૃદ્ધિ થએથી આંખોમાંથી પાણી

આવે છે વ્યાકુલ થઈ જાય છે, તેજ નીકળી જાય છે, ચંચળ થાય છે તથા થોડું દેખી શકે છે. અર્થાત્ કુટી નજર થઈ જાય છે ॥ ૪ ॥

ગુહ્યે કફેઽક્ષિણીજ્ઞેયે રક્તે પિત્તે સપતિકે ॥

હૃદ્યે ધૂમ્ને તથા વાત્તેઽલ્સે પદ્મદલોપમે ॥ ૫ ॥

અર્થ:—કુટી આંખો ઘોળી થાય છે. પિત્તરોગ થી રાતી થાય છે, તથા પીળા રંગની થાય છે, વાયુરોગ થી ધુઆડાંના રંગ જતી થાય છે, રક્ષ થાય છે; સુસ્ત થાય છે, તથા કમજબના દક્ષની પેઠે થાય છે ॥ ૫ ॥

શ્યામં નિમગ્નસંકારં તંદ્રામોહસમ્બન્ધિતમ્ ॥

સરૌદ્રં રક્તવર્ણં ચ ભવેન્ચક્ષુત્ત્રિદોષજમ્ ॥ ૬ ॥

અર્થ:—વાત પિત્ત ને કુટી એ ત્રણ દોષને વિષે આંખો કાળા રંગવાળી થાય, જલમાંહે પેશી ગએલી મગન જેવી થાય, સુસ્તવાળી થાય, મોહસંદિત થાય, તથા રાતી રંગવાળી જણાય છે ॥ ૬ ॥

॥ અથ દૂતલક્ષણમ્ ॥

આતુરોપક્રમાર્થી ચ દૂતો યાતિ ભિષગ્ગૃહે ॥

પરિક્ષિણં તસ્ય કાર્યં યેન સંલક્ષ્યતે ગદઃ ॥ ૭ ॥

अर्थ—घोसां लुगडां चेहेरीते, हांई इल लई आवे,
भीहुं ओधनार होय, तथा अद्वितीय लडत होय अवे
इत वैधना आण्हातमां गमन करे तो ते त्रेष्ठ लणु
वा. ॥ २ ॥

॥ अथ अशुभदूतलक्षणम् ॥

अर्द्राश्लेषामघामूलज्येष्ठासु भरणीषु च ॥

उपतर्पति ये वैद्यं दूताश्च तेपि गार्हिताः ॥ १ ॥

अर्थ—आर्द्रा, आश्लेषा मघा मूल ज्येष्ठा अने सर
णी अष्टला नक्षत्रांमांता गमे ते नक्षत्रमां ले इत वैधने
त्यां पृष्ठवा आवे, तो ते अशुभ लणुवो, अर्थात् निधित
लणुवो ॥ १ ॥

द्वौ त्रयश्चैव चत्वारः स्त्रीवालवृद्धपंडकाः ॥

दुष्टवाक्यप्रवक्तारो रक्षोभियमदिकृष्टियता ॥ २ ॥

अर्थ—द्वौ, त्रय, चत्वार, स्त्रीवाल, वृद्ध, पंडका, ॥
दुष्टवाक्य, प्रवक्तारो, रक्षोभियमदिकृष्टियता, ॥
नेकनादिक दिग्भोगा स्थित धनि दुष्ट लणु, इहे
ने ॥ १ ॥

स्वरोष्मरिपारतः प्लुतो गङ्गाम्बुजात् ॥

पाखंडी स्त्री च रोगाती न शक्नोति पुत्रं जनि ॥ २ ॥

अर्थः—गघेकुं, उं, पाडे, अएवा पशुओनी उपर
 अडेओ आर्द्र थअडेओ, गङ् ग् कुडे थअडेओ, पाअडी रोग
 युक्त होय, ते इतना कानमां सारो कहेवायओ नथी. वणी
 ते इत अशुभ कारक जणुवुं. ॥ ३ ॥

शस्त्रास्त्रधारिणो भस्मपापाणास्थिसमायुतान् ॥
 एवं न गच्छेत्सुभिषक् यज्ञःप्राप्तिर्न विद्यते ॥ ४ ॥

अर्थः—शस्त्र तथा अस्त्र, भस्म धारण करणारा
 अे अथाना हेष्पावाथी वैद्यने यज्ञनी प्राप्ति थाय नही
 अेवुं जणुवुं ॥ ४ ॥

एको वा गच्छते दूतो गृहीत्वा वंशयष्टिकाम् ॥
 मरणं तस्य जानीयाद्विषसे सप्तमे तथा ॥ ५ ॥

अर्थः—अेकओ इत वांसनी लाडडी लधने गये
 होय तो ते रोगीनुं सात दिवसमां मरण जणुवुं ॥ ५ ॥

पङ्कान्धसूढवधिरं रुजंपीडितं वा,
 वालं स्त्रियं च विकलं तृपितं च दीनम् ॥
 श्रांतं क्षुधातुरमपि भ्रमितं च जीर्णम्,
 दूतं न शस्तमपि वेदविदो वदन्ति ॥ ६ ॥

अर्थः—नपुंसक. अध. भूर्ध, अधि, रोगी, आस
 ६, श्री, विद्व. वृषायुक्त. जेधविशिष्ट, क्षुधातुर. मन.
 ७६ देह, ज्येष्ठका प्रकारना हुतो वेद जलुनारा पडिनो
 जे प्रथम इहेका नथी जेम जलुनुं ॥ ६ ॥

चर्मादिहस्ताः परिपेककाले, निशि प्रिये
 भोजनकालएव ॥ पृष्ठप्रदेशे दिशि चापि दा
 न्या, मत्युञ्च भागेभिपजो विशेषात् ॥ ७ ॥

अर्थः—हः मां आमडां सहित. परिपेक काल. दो
 धन धन. तथा रातना वधने वैद्यनी पुडे पाठन. दक्षिण
 दिशायां, तथा अती हवा रातनां रक्षीतं प्रश्न इहे जो
 ३ जेवा हुतना आगमनथी अर्दनी यरनी. अग्नि रूप
 नदी. ॥ ७ ॥

नपुंसकरश्मिदिहवश्च नग्ना. पाशापुधाः पाणि
 विपणिज्जो दाः रश्मितैरैश्चापि पटैर्जुतांगः
 स्निग्धार्द्रजैतारहणखंदिनिश्च ॥ ८ ॥

अर्थः—गधेकुं, उंड, पाडो, अट्टला पशुओनी उपर
 अडेवो आर्द्र थअडेवो, गद् ग् कंठे थअडेवो, पाअडी रोग
 युक्त होय, ते दूतना काममां सारे कडेवायवो नथी. वणी
 ते दूत अशुभ कारक अणुवुं. ॥ ३ ॥

शस्त्रास्त्रधारिणो भस्मपापाणास्थिसमायुतान्॥
 एवं न गच्छेत्सुभिपक् यज्ञःप्राप्तिर्न विद्यते॥४॥

अर्थः—शस्त्र तथा अस्त्र, भस्म धारण करणारा
 अे पंधाना देष्पावाथी वैधने यशनी प्राप्ति थाय नडी
 अेवुं अणुवुं ॥ ४ ॥

एको वा गच्छते दूतो गृहीत्वा वंशयष्टिकाम्॥
 मरणं तस्य जानीयाद्विवसे सप्तमे तथा ॥ ५ ॥

अर्थः—अडेवो दूत वांसनी लाडडी लधने गये
 होय तो ते रोगीनुं सात दिनसमां मरण अणुवु ॥ ५ ॥

पडांधमूढवधिरं रुजंपीडितं वा,
 वालं स्त्रियं च विकलं तृपितं च दीनम् ॥
 श्रांतं क्षुधातुरमपि भ्रमितं च जीर्णम्,
 दूतं न शस्तमपि वेदविदो वदन्ति ॥ ६ ॥

अर्थः—नपुंसक. अध. भूर्ध, पथिर, रोगी, आक्ष
 ३, श्री, विद्वत्, वृषायुक्त. भेदविशिष्ट, क्षुधातुर, मत्त,
 दुर्जु देह, अटला प्रधारना दुतो वेद अत्युनारा पंडितो
 अ प्रशस्त इहेला नथी अम अत्युं ॥ ६ ॥

चर्ममादिहस्ताः परिपेककाले, निशि प्रिये
 भोजनकाल एव ॥ पृष्ठप्रदेशे दिशि चापि दा
 म्या, मत्युञ्च भागेभिपजो विशेषात् ॥ ७ ॥

अर्थः—हाः आं व्यामडां सहित. परिपेक काल, वे
 गत काल, तथा रातना वप्ते वैद्यनी पुडे पाछज. धर्मि
 दिनामां, तथा अती ह्या स्थाननां रतीने पस्त ह्ये दो
 ३ अथा इतना आगमनथी अर्थनी यशनी पतिन य
 नदी. ॥ ७ ॥

नपुंसकस्यैव च नद्या. पाशापुधाः पाणि
 शिरापिन्तो दाः अतितेरेभ्यापि पट्टेहतांताः
 सिग्धाष्टेतेतारकृणन्दिनम् ॥ ८ ॥

ડા ત્રિના આચ્છાદિત એટલે વટિકાં લુગડાં, સિનખં એટ
લે આર્દ્ર છે દેહ જમનો અને તૃણ ખાંડીઓ સારા નહીં ૮
અગ્રભાગેપિ ચાયુષ્યં કષ્ટં પૃષ્ઠે વિભાવ્યતે ॥

વામે ચ શિરસઃ પીડા સૃત્યુર્ભવતિ દક્ષિણે ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—વૈધની પાસે આગત્તા ભાગમાં સ્થિત થઈને
કુશળ ઊચ્ચાર કરે તો તેના આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય, પાછળ
ભાગમાં બોલે તો કષ્ટ થાય, ડાબી બાજુએ બોલે તો મા
થાની પીડા થાય, અને જો દક્ષિણ ભાગમાં બોલે તે નિ
શ્ચયે મરણની પ્રાપ્તિ થાય ॥ ૯ ॥

॥ વૈદ્યોત્તમશકુનાનિ ॥

ભેરીમૃદંગમૃદુપહ્લવશંખવીણા, વેદધ્વનિર્મધુ-
રંગલગીતઘોષાઃ ॥ પુત્રાન્વિતા ચ યુવાતિઃ સુર-
ભેઃ સવત્સા, ધૌતાંવરશ્ચ રજકોડભિમુસ્વઃ પ્ર-
સ્તઃ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—ભેરી, મૃદંગ પહ્લવ શંખ, વીણા, (માદલ) ના
સહિત સ્ત્રી, વાછડાવાળી ગાય, વેદ ધ્વનિ, મંગલ ના
શબ્દ, ધોએલાં વસ્ત્ર સહિત, ધોખી એટલા સામા આ
તો સુખ છે. એમ બાણું ॥ ૧ ॥

मद्यं मांसं मधुच्छत्रं चामराक्षतदर्पणाः ॥

गोरोचनलता पुष्पवस्त्रालंकरणानि च ॥ २ ॥

अर्थः—मद्य, मांस, मध, छत्र, चामर, अक्षत, दर्पण, गोरोचन, वस्त्र, पुष्प, वस्त्र तथा अक्षर अक्षरं अक्षरं साभां भजे तो शुभ छे ॥ २ ॥

राजा विप्रः सुहृद्द्वेष्या कुमारी वरवर्णिनी ॥

दधिचंदनदूर्वाश्च गजाश्च सुरभिर्दृपः ॥ ३ ॥

अर्थः—राज, प्राण्य, सन्जन, वेश्या, दुवारी इत्या. उत्तमा स्त्री, इदी, यदन, दुर्वा, हरित, घोडे, गाय तथा येष अक्षरं साभा भजे तो शुभ छे ॥ ३ ॥

फलं परिणतं वीणा, पंकजानि नृपासनं ॥

दृष्टैतानि नरः कुर्या, हस्तिणेन विशेषतः ॥४॥

अर्थ—पादु ३३, वाष्प, उभय, सिंहासन. अक्षरी वस्तु अधी वेपना आगलना लागनां अधवा नभडी न इद्रेष्वाडवायां आवे तो सर्व शर्धनी सिद्धि थाय छे ४ रूप्यताग्रमणिस्वर्णप्रतिमागोमयध्वजाः ॥

मृत्तिकाशस्त्रनादानि घृतमनिनदीपकाः ॥५॥

अर्थ — ३पुं, नांयु, मणि, सोनुं, प्रतिभा, गोमय, धन मोटी, हथीआग, शाक, धी, भाछलुं तथा पत्रतो दीवो, ये सामां भणे तो शुभ छे ॥ ५ ॥

॥ वैद्यस्य निषिद्धशकुनानि ॥

तृणतुपफणिचर्मंगारकर्णासिपंकैर्लवणगुडवसा-
स्थिह्नीवतैलौपधैश्च ॥ रिपुविडसितधान्यव्या-
धिसंयुक्तकैः पतितजटिलसुंडोन्मत्तवातेर्न
सिद्धिः ॥ १ ॥

अर्थः—धास, तुस, सर्प, आभडुं, अंगार, कपास, धादव, लवण, गोस, यरभी, हाडकां, नपुंसक, तेल, अ पध, शत्रु, विषडा, काणुं धान्य, रोगी, धास, पतित, न टावाणो, सुंदायलो गिन्मत्त, अटलाना शकुनथी कार्यसि द्धि थाय नहि ॥ १ ॥

संन्यासिनः पाणिविसर्दकाश्च, घ्राणस्पृशः
प्रस्तरभेदिनश्च ॥ नखद्विजोर्ध्वानकवर्षशीलाः
शाकाकुलाश्चापि गदाभिभूताः ॥ २ ॥

अर्थः—सन्यासी, हाथने मर्दन करवावाणो, ना डने योणनारो, पथरने लेखावाणो, शो...

॥ अथ ज्वरनिदानम् ॥

मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषा ह्यामाशयाश्रिताः॥
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यूरसानुगाः॥१॥

अर्थः—मिथ्याहारशी (वभत वगरसुं नभडं, प
राभ लोजन करतुं, कुपथ्य भातुं वगेरे मिथ्या आहार)
अने मिथ्याविहारशी आमाशयमां उत्पन्न थयेना दोषो न
हराग्नीने पेटमाथी आहरेर डाढीने रस धातुमां आवे छे,
तेथी शरीर तप्त थाय छे, तेने लोकमां ताव डहे छे ॥१॥

॥ ज्वरस्य पूर्वरूपम् ॥

श्रमोऽरतिर्विवणत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ॥
इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादियु ॥२॥
जृंभांगमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचित्तमः ॥
अप्रहर्षश्च शीतं च भवंत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥३॥
विशेषान्तु जृंभात्यर्थं समीरणात् ॥
श्लेष्मः कफान्नाम्नाभिनन्दनम् ॥४॥

श्लेष्मः

॥ અથ જ્વરનિદાનમ્ ॥

મિથ્યાહારવિહારાભ્યાં દોષા હ્યામાશયાશ્રિતાઃ॥
 વહિર્નિરસ્ય કોષ્ટાગ્નિં જ્વરદાઃ સ્થૂરસાનુગાઃ॥૧॥

અર્થઃ—મિથ્યાહારથી (વખત વગરસું જમણું, ખરાખ ભોજન કરવું, કુપથ્ય ખાવું વગેરે મિથ્યા આહાર) અને મિથ્યાવિહારથી આમાશયમાં ઊત્પન્ન થયેલા દોષો જ કરાગ્રીને પેટમાંથી બાહ્યેર કાઢીને રસ ધાતુમાં આવે છે, તેથી શરીર તપ્ત થાય છે, તેને કોષ્ટમાં તાવ કહે છે ॥૧॥

॥ જ્વરસ્ય પૂર્વરૂપમ્ ॥

શ્રમોડરતિર્વિવર્ણત્વં વૈરસ્યં નયનપ્લવઃ ॥

દ્વચ્છાદ્વેપૌ મુહુશ્વાપિ શીતવાતાતપાદિષુ ॥૨॥

જૃંભાંગમર્દો ગુરુતા રોમહર્ષોડરુચિસ્તમઃ ॥

અપ્રહર્ષશ્ચ શીતં ચ મદંત્યુત્પત્સ્યતિ જ્વરં ॥૩॥

સ્પાન્વતો વિશંપાત્તુ જૃંભાન્વર્થ સર્મારિણાન્ ॥

અન્વોર્દાદ્ઃ કફાન્નાન્નામિનંદનમ્ ॥૪॥

અર્થઃ—મેહનત કર્યા વગર શ્રમ, ઉદાસીનપણું,
 નિર્ભયપણું. મુખને અરુચિ, આંખો પાણીમાં ભરાયેલા,
 શીત વાત અને ઉષ્ણ એની ઉપર ઘડી ઘડીમાં ઈચ્છા ત
 શોદ્રેપ થાય છે, અગાસાઓ, અગનું ભાંગવું, અગતુ બા
 ને વેદવું. ને માંચ, આંખોની સામે અંધારું આવવું, મન
 યોગ્યતાનો અભાવ અને ટાલવું વાગવું અટકા લક્ષણોં
 વગર ઉત્પન્ન થવાનો હોય તો થાય છે. વ્ધવર ઉત્પન્ન થવા
 ને જાય તો તેનાં વિશેષ લક્ષણોં આવી નીતે બ્રાહ્મણા ૩
 યાગ્યવર આવવાનો હોય તો યગાન્યાયેષા ધામી આવે તે,
 વિષ્ણુવર આવવાનો હોય તો નેત્રને વાલ ધમો થાય તે,
 મનુષ્ય આવવાનો હોય તો અપ્પના ઉપર ધીરુ અરુ
 નિ થાય તે, અથવા જા ૩ ॥ ૨ ॥ ૨ ॥ ૨ ॥

॥ વાતહરહાસ્યમ્ ॥

વેદ. વેદવિત્ત સ્વચારિ સચ્ચં તાદેવ હાને-
 દને વેદમ્ સચ્ચં સચ્ચં સચ્ચં સચ્ચં ૩ ॥ ૨ ॥ ૨ ॥
 સચ્ચં ॥ સચ્ચં સચ્ચં સચ્ચં સચ્ચં ૩ ॥ ૨ ॥ ૨ ॥
 સચ્ચં સચ્ચં સચ્ચં સચ્ચં ૩ ॥ ૨ ॥ ૨ ॥
 સચ્ચં સચ્ચં સચ્ચં ૩ ॥ ૨ ॥ ૨ ॥

वाधारुचिः ॥ शोषः पश्यति नीलपीततिमि-
रे रक्ते च नेत्रे भ्रमः, कोपो विस्मयरोदनानि
ल्पते पित्तज्वरे लक्षयेत् ॥ ७ ॥

अर्थः—पित्तज्वरने विषे दृढने भ्रमावे, मुष्प ६६
वृद्धे, श्वास हने आवे, राते धणुं मुत्रे, माथानी पीडा
थाय, अंग राता थाय, शरीर अवे, दासगीओ हृषे, अ
इचि थाय, शोष पडे, नीलां पीलां पडलादि तमर दृषे;
आंभ गती रडे, भ्रम थाय, डोप यडे, विस्मये इवे, मुष्पे
धणु येवे, अ पित्तज्वरनां लक्षणो लक्षणं ॥ ७ ॥

शिरोर्त्तिश्च भ्रमो मूर्च्छा. प्रतापो रक्तमूत्रता ॥
अक्षिदाहः कटु मुखं. पित्तज्वरस्य लक्षणम् ८

अर्थः—माथामां भार धणु लागे, ने पीडा प वृ था
य, अमला लव लागे, मुष्प थाय, ताप हृष्टे थाय, मू
त्र गतं थाय, मुष्प ६६ वं थाय, अ लक्षणो पित्तज्वर
लक्षणं ॥ ८ ॥

॥ कफज्वरलक्षणम् ॥

नेत्रे यान्निवृत्ते गलो घट्टुतो इदागो मुने क्षारताः
पार्श्वे जट्टुतो वरो च कृटिलं मूत्रं शिरोनेत्र-

नम् ॥ शोषः सर्वशरीरसंधिषु तथा बाधा च
संजायते, सप्रस्वेदमिदं कलेवरमहो सोऽयं
कफारव्यो ज्वरः॥

अर्थः—आंभो पाणीना नवी नलनली रहे, गडुं
अडेलुं रहे, शोष लागे, श्वास थाय, मोडुं भाइं ने कड
पुं थाय, पगे दाड थाय, मूत्र दुष्पथी आवे, माथुं दुष्पे,
कंठ सुकाय, शरीरना सर्वे संधीं दुष्पे; शरीरमां पसीनुं था
य, जेवा लक्षणोथी कङ्कवर नल्लुवे ॥

॥ वातपित्तज्वरलक्षणम् ॥

तृष्णा मूर्छा भ्रमो दाहो निद्रानाशः शिरोरु-
जा ॥ कंठास्यशोषो वमधूरोमहर्षोऽरुचिस्तमः॥
पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः॥९॥

अर्थः—तरस, धर्षी लागे, मूर्छा, भ्रम ने पणतर,
थाय, हुंध नही आवे, माथु दुष्पे, कंठ, मोडुं सुकाय,
उलटी थाय, कंस उभा रहे, मुष्पने अंशुयी आवे, आंभ
नी उपर पडण आवे, हाथना संधीमां कृटणी थाय, प
गासाज्जो धर्षी आवे, आटला वातपित्तज्वरनां लक्षणो
छे ॥ ९ ॥

परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्वस्तांगता परम्
 ॥१५॥ घ्रीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य
 च ॥ शिरसो लुंठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि
 व्यथा ॥ १६ ॥ स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्श
 नमल्पशः ॥ कशत्वं नाति गात्राणां सततं
 कंठकूजनम् ॥ १७ ॥ कोठानां श्यावरक्तानां
 मंडलानां च दर्शनम् ॥ मूकत्वं स्रोतसां पाको
 गुरुत्वमुदरस्यच ॥ १८ ॥ चिरात्पाकश्च दोषा-
 णां तन्निपातज्वरारुतिः ॥

अर्थः—सद्यः मात्रमां पक्षतरा धाय, सद्यः मात्रमां
 टाटवाय. (शरीरनी) संपिअने आधाभां पीडा धाय.
 आधोनांधी पाणि पडया इरे तथा हाड नेत्र नटे
 अने त्रासी आधोनांधी. धानभां पीडा अने रज्जु यथा
 इरे, गुरु अन्सह धाय. आहसांधी शरीर काटे, ननसं ने
 धान. कम नेम से. इहं. धान. शरु अन्सही. नडरी. अन्
 धाने पीडा लकी नेनादिपुत्रा र. पीडा अन्स. शरीर नी-न
 नडं नरे. अन्. पित्त अने इहंती क ने अडया नडंती.

અર્થ:-જે જ્વર પ્રથમ તાડ વાગીને અને પશ્ચાત્ ૭
 ધ્રુવા ઉત્પન્ન થઇને આવે છે, જે જ્વરનો આવવાનો વ
 અત નિયમિત નથી, અને જે આવે છે ત્યારે શરીરમાં વે
 ગ આવે છે, તેને વિષમજ્વર કહેવો ॥ ૨૦ ॥

॥ અથ વિષમજ્વરભેદાઃ ॥

સંતતઃસતતોઽન્યેદ્યુસ્તૃતીયકચતુર્થકૌ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:-સંતત, સતત, અન્યેદ્યુ, તૃતીયક અને ચતુ
 ર્થક આ પાંચ પ્રકાર વિષમજ્વરનાં છે ॥ ૨૧ ॥

અથ શીતજ્વરલક્ષણમ્ ॥

વક્થૌ શ્લેષ્માનિલૌ શીતમાદૌ જનયતો જ્વ
 રમ્ ॥ તયોઃ પ્રજ્ઞાંતયોઃ પિત્તમન્તે દોહં કરોતિ
 વ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:-જે સુકુન્ન વખત શિવાય ટાઠ અને પાકસ
 તાવ એવી રીતે આવે. તેનો વેગ પણ કાઈ બુધ પ્રગ્નનો
 કાચે તે વિષમજ્વર કહેવાય છે ॥ ૨૨ ॥

॥ જીર્ણજ્વરલક્ષણમ્ ॥

વતુર્દગમ્બ્ય કર્ધ્વં ચ તિષ્ઠેદ્વાતજ્વરો યદિ ॥

દેનાનાં વિંગતેરુર્ધ્વં તથા પિત્તજ્વરોઽપિ ૨૨૩

1

2

3

पाशुमती धृष्ट आवे. जेवां चिन्हो न रोगी भाषुसने दी
 दाभां आवे तो तेने रक्तज्वर छे जेम जखुं ॥ २६ ॥

॥ मलज्वरलक्षणम् ॥

गोपां दाहः प्रलापोंग, देहभंगः शिरोव्यथा ॥

एतानि यस्य चिह्नानि, स विज्ञेयो मलज्वर २७

अर्थः--इहने विषे शोष थाय, शरीरने विषे पाद
 मने; प्रलाप थाय; शरीर नूटे; माथुं दुषे. ३२
 ६ चिन्हो वेताभां दीपाभां आवे, ते भाषुसने मज
 क छे. जेम मानिये ॥ २७ ॥

॥ छर्दिज्वरलक्षणम् ॥

व्यथा स्फोटा, ह्यशक्तिश्छर्दनं तथा ॥

एष चिह्नानि, सोपि छर्दिज्वरः स्मृतः २८

भाषुसने जगासां प्रतां आवे ये न
 ३३. दुटे; शरीरभां रक्तित न नरे. ३३
 ३३ चिन्होवादे छर्दि ज्वर ३

॥ पत्रपलक्षणम् ॥

च, दाते मूलं प्रज्वलते ॥

एषं त्रितपलक्षणम् ॥

कफज्वरस्तथाष्ठाविंशतेरूर्ध्वं च यः स्थितः ॥

जीर्णज्वरं तमाहुश्च चिकित्सकवराः खलु २४

अर्थः—यैः ६ दिवस उपर ले वातज्वर रहे, वीस दिवस उपर ले पित्तज्वर रहे, तथा अष्टाविंश दिवस उपर ले कफज्वर रहे तो तेने लक्षण ज्वर डेहेवो ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ स्वेदज्वरलक्षणम् ॥

निद्रा विजृम्भणं स्फोटा, अंगस्वेदस्तथैव च ॥

एतानि यस्य चिह्नानि, सस्वेदज्वर उच्यते २५

अर्थः—जे माणुसने निद्रा घणी आवे, भगासां धणां आवे, आंगमां फुटणी थाय, अने शरीरमां परसेवो घणो आवे अटलां चिन्हो करी सहित जे माणुस होय तेने स्वेदज्वर लखवो ॥ २५ ॥

॥ रक्तज्वरलक्षणम् ॥

अंगभंगो मुखरवासो, गात्रच्छायाक्षिरक्तता ॥

एतच्चिन्हं भवेद्यस्य, स रक्तज्वर उच्यते ॥ २६ ॥

अर्थः—जेनुं अंग भंगो होय, मोठामांथी थास घणो नीकणे; शरीरनी छाया राती थाय, अने आंघो

पशुशरीरं च आदि. ज्ञेयां चिन्हेषु च रोगी भाङ्गुस्ते धी
 क्षमां आवे तो तेने रक्षतगवर छे जेम जखुवुं ॥ २६ ॥

॥ मलज्वरलक्षणम् ॥

गौरां दाहः प्रलापोंग, देहभंगः शिरोव्यथा ॥

एतानि यस्य चिह्नानि, स विज्ञेयो मलज्वर २७

अर्थः—इहने विषे शेष धय. शरीरने विषे धाड
 आवे; प्रलाप धय; शरीर नूडे; माथुं दुषे. जे
 एं चिन्हेषु जेताभां धीक्षमां आवे, ते भाङ्गुस्ते नव
 ज्वर छे, जेम जानिये ॥ २६ ॥

॥ छर्दिज्वरलक्षणम् ॥

जृम्भोवरव्यथा स्फोटा, ह्यशक्तिश्छर्दनं तथा ॥

एतानि यस्य चिह्नानि, सोपि छर्दिज्वरः स्मृत २८

अर्थः—जे भाङ्गुस्ते भाङ्गुं जे आवे जेतां च
 धीक्षमां धय; अशक्ति, शरीरने रक्षित न रहे. जे
 एं चिन्हेषु जेतां चिन्हेषु जेतां छर्दि ज्वर छे
 जेम जानिये ॥ २८ ॥

॥ ज्वरे दोषत्रयलक्षणम् ॥

पित्तं कृष्णा च मूर्च्छा च, दाते मूलं प्रलापते ॥

कान्ते निद्रा रुदि दाह, एवं त्रिदोषलक्षणम् २९

कफज्वरस्तथाष्ठाविंशतेरूर्ध्वं च यः स्थितः ॥

जीर्णज्वरं तमाहुश्च चिकित्सिकवराः खलु २४

अर्थः—यैः ६ दिवस उपर ने वातज्वर रहे, वीस दिवस उपर ने पित्तज्वर रहे, तथा अष्टाई दिवस उपर ने कङ्कज्वर रहे तो तेने अर्धु ज्वर केहेवो ॥ २३ ॥२४॥

॥ स्वेदज्वरलक्षणम् ॥

निद्रा विजृम्भणं स्फोटा, अंगस्वेदस्तथैव च ॥

एतानि यस्य चिह्नानि, सस्वेदज्वर उच्यते २५

अर्थः—जे भाणुशने निद्रा घणी आवे, अंगासां धणां आवे, आंगमां कुटणी थाय, अने शरीरमां परसेवो धणो आवे अटलां चिन्हाये करी सहित जे भाणुस होय तेने स्वेदज्वर अणुवो ॥ २५ ॥

॥ रक्तज्वरलक्षणम् ॥

अंगभंगो मुखरवासो, गात्रच्छायाक्षिरक्तता ॥

एतच्चिह्नं भवेद्यस्य, स रक्तज्वर उच्यते ॥२६॥

अर्थः—जेतुं अंग भंगातु होय, मोढामांथी श्वा स धणो नीकणे; शरीरनी छाया राती थाय, अने आंणो

शुभती धृष्ट आवे. अवां चिन्हा न शगी भाषुसने दी
 आवे तो तेने रक्तज्वर छे अम लणुपुं ॥ २६ ॥

॥ मलज्वरलक्षणम् ॥

गौरां ब्रह्मः प्रलापोंग, देहभंगः शिरोव्यथा ॥

एतानि यस्य चिह्नानि, स विज्ञेयो मलज्वर २७

अर्थः--इहने विषे शोष थाय. शरीरने विषे धाड
 प्रलाप थाय; शरीर नूटे; माथुं दुषे. अट
 चिन्हा जनाभां दीडाभां आवे, ते भाषुसने मल
 ज्वर छे. अम मानिये ॥ २७ ॥

॥ छर्दिज्वरलक्षणम् ॥

शृंगोदरव्यथा स्फोटा. ह्यशक्तिश्छर्दनं तथा ॥

एतानि यस्य चिह्नानि, सोपि छर्दिज्वरः स्मृत २८

अर्थः--न भाषुसने पगाभां थलां आवे, पेटभां ध
 शरीर थाय; आग हुटे; शरीरभां शक्ति न रहे. अने
 छर्दि शरीर थाय; अवां चिन्हावापाने छर्दि ज्वर छे
 अम मानिये ॥ २८ ॥

॥ ज्वरे दोषत्रयलक्षणम् ॥

पित्तं कृष्णा च मूर्छा च. पाने नूलं प्रजायते ॥

रक्तं निद्रा ह्यपि सार. एवं त्रिदोषलक्षणम् २९

અર્થ—(ખાટા) રસ વગરના ભૂંડા ડકાર આવે, ઝેર થાય, ઊંઘડીઓ કર્યા કરે, અને પેટમાં પીડા થાય, એટલાં ચિન્હો જ માણસને થતાં હોય, તેને અર્જુન જ્વરનો રોગ જાણવો ॥ ૩૩ ॥

પર્વતે નાસ્તિ નિર્વાતં, ન પથ્યં નૈવ લંઘનમ્ ॥
ક્રિયા સાધારણી કાર્યા, માનુષે જ્વરસંયુતે ૩૪

અર્થ:—ડુંગરાની ભૂમીમાં તાવ ચડે તો પવન ન હોય તહાં રહેવું, તે ઠેકાણે લાંબણ કરવાનું કામ ન થી. સાધારણ ક્રિયા, તાવવાળા માણસને માટે, કરવી એ અ છે ॥ ૩૪ ॥

વ્યાધ્યુત્પત્તિર્યસ્ય પૌષ્ણે સમૈત્રે પ્રાણત્યાગો જા
યતે તસ્ય કૃષ્ણાત્ ॥ વૈશ્વે સૌમ્યે રોગમુક્તિસ્તુ
માસાદિંશત્યા સ્યાદ્વાસરાણાં મઘાસુ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—રેવતી, અનુરાધા, એ બે નક્ષત્રોમાં વ્યાધિની ઉત્પત્તિ થાય તો બહુ કષ્ટ કરી મૃત્યુ થાય, તેમજ ઊત્તરાષાઢા, તથા મૃગશિર એ બે નક્ષત્રોમાં રોગની ઉત્પત્તિ થાય, તે એક મહિનામાં રોગી રોગથી મુક્ત થાયછે, અને

3
5
, 4
2
4

शतेषु जीवते कुष्टी, सहस्रेषु जलोदरी ॥

मेही शतसहस्रेषु, राजयक्ष्मा न जीवति ॥३८॥

अर्थः—शे। गलत द्वाढीआभां अेक अवे; अेक हुअर
 नवे। रोगीआभांथी द्वाध अेक अवे; अेक अक्ष -थाक
 रीआ प्रमेहभांथी द्वाधअेक अवे; पणु राजयक्ष्मा अेटवेक्ष
 य रोगवाणा द्वाधभांथी पणु कोठअेक अवे नही ॥३८॥

॥ उपपातकजन्यरोगनिर्णयः ॥

जलोदरं यकृतप्लीहाशूलरोगव्रणानि च ॥

श्वासाजीर्णज्वरच्छर्दिभ्रममोहगलग्रहाः ॥

रक्तार्बुदविसर्पिद्या उपपापोद्भवागदाः ॥३९॥

अर्थः—जलोदर, यकृत, प्लीहा, शूलरोग, व्रण,
 श्वास अशुं ज्वर, वमन रोग, भ्रम, मोह, गलग्रह, र
 क्तार्बुद, विसर्प इत्यादिक रोग उपपापथी उपज छे ३९

सामान्यपापजरोगाः

दंतापतानकश्चित्रवपुः कंपविचर्चिकाः ॥

वल्मीकिपुंडरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः ४०

अर्थः—दंतापतानक (दंतश्म) श्वित्र, शरीरकंप, विरगिंध, वदभीक पुंडरीक, धत्यादि शैग सामान्य पाथी उत्पन्न थाय छे ॥ ४० ॥

शरीररक्षणोपदेशः ।

सर्वमन्यत्परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ॥

तदभावे हि भावानां सर्वाभावःशरीरिणाम् ५

अर्थ — मीन अधानो त्याग करीने शरीरनी प्रति पाइता हवी योग्य छे: धारणु ह. शरीरनो व्यभाव ध शैथी समस्त श्रम व्यने व्यदुभ इपी भावने व्यभाव ध श्रम्य छे. ॥ १ ॥

विदुषांतःशरीरस्थान् नित्यं मन्त्रिहितानरीन् ॥

नित्या चर्यानि चर्यानि चिरंजीवितुनिचउता २

अर्थः— विदुषां शरीरस्थान् नित्यं मन्त्रिहितानरीन् ॥
 नित्या चर्यानि चर्यानि चिरंजीवितुनिचउता २

हितान्तरविहायान् मन्त्रिहितानरीन् ॥

लोकाद्वयवपेक्षया जीवितं समुत्तमम् ॥ ३ ॥

અર્થ:—યોગ્ય આહાર વિહાર તથા સારા આચરણને સેવનારા આ લોક અને પરલોક એ બંને લોકોની અપેક્ષાવાલા તે લોકોનું જીવવું અમૃતતુલ્ય બાણવું ॥ ૩ ॥

નગરી નગરસ્યેવ રથસ્યેવ રથી સદા ॥

સ્વશરીરસ્ય મેધાવી કૃત્યેષ્વવહિતો ભવેત્ ॥૪॥

અર્થ:—જમ નગરવાસી નગરનું પાલન કરે છે, તથા જમ રથમાં બેસનાર રથની સંભાળ કરે છે, તેમ બુદ્ધિમાન માણસો શરીરના કાર્યમાં હિતકારી હોય છે ॥ ૪ ॥

અહિતાનિ ચ સંત્યજ્ય દોષમપ્યાપ્નુયાદ્યદિ ॥

તથાપ્યાનૃણ્યમાયાતિ સાધૂનાત્મવાન્યતઃ ॥૫॥

અર્થ:—જ પોતાને હિતકારી ન હોય તેનો ત્યાગ કરીને રોગની પ્રાપ્તિ થાય તો પણ સાધુ પુરુષના દોષને પાત્ર થતો નથી, કારણ આત્મવાન (જીતેન્દ્રિય) છે ॥૫॥

હિતમભ્યસ્યતઃ પુંસો નાકાલે કાલદંષ્ટ્રયા ॥

સંજાયતે પરમર્શોં વલોત્સાહેન્દ્રિયાયુષામ્ ॥૬॥

અર્થ:—બલ, ઉત્સાહ, ઇન્દ્રિય અને આ યુગ

संगीरतुं इष्ट्याणु इरतार अश्यासी पुइपते अडासभां डा
 इष्टिनेो स्पर्श थनेो नथी ॥ ६ ॥

यावत्कंठगताः प्राणा यावन्नास्ति निरिन्द्रियम् ॥
 तावच्चिकित्सा कर्तव्या कालस्य कुटिला गतिः ७

अर्थः—जहांमुधी गणाभां प्राणु रहेलां होय. जहां
 नथी इन्द्रियो नाश थइ नथी, तहां मुधी चिकित्सा कर्वा
 थोय छे. इमछे डासनी अवथो गति छे ॥ ७ ॥

॥ अथ चिकित्सास्तुतिः ॥

क्वचिदर्थः क्वचिद्धर्मः क्वचिन्मित्रं क्वचिदराः
 क्वर्माभ्यास्तः क्वचिन्नित्यं चिकित्मानारितानि—
 फफला ॥ ९ ॥

अर्थ — इति चिकित्सास्तुतिः क्वचिदर्थः क्वचिद्धर्मः क्वचिन्मित्रं क्वचिदराः
 क्वर्माभ्यास्तः क्वचिन्नित्यं चिकित्मानारितानि—
 फफला ॥ ९ ॥

इत्येवमत्र प्रथमे हस्तौ, तदन्तं च चिकित्सा
 तद्वै चिकित्सास्तुतिः, अथ चिकित्सास्तुतिः

अर्थः—जे पुश्पने प्रथम ताव आवे, त्याचे तेने व
ए दीवस सुधी धांधण कराववी; पछी तेने उतुं पाली त
था ओशड आपवुं; तो ते रोग सभी अथ ने ताव उतरी
अथ ॥ २ ॥

वातज्वरचिकित्सा ।

मरिचं संचलं गुंठी, किरातं च हरीतकी ॥

पिप्पली कटुका चैव, वातज्वरविनाशनम् ॥१॥

अर्थः—मरी, संचल, गुंठ, करीयातुं, हरीतकी
ए, पीपर, कटु, अे सर्वने काढा करी पीअे, तो वातज्वर
ने नाश करे ॥ १ ॥

मुस्ताटरूपः सुरदारुकुष्ठ, निदिग्धिकानागरका-
कजंघाः ॥ द्राक्षामृतापिप्पलिकाकपायं; पित्रे

ञ्च वातज्वरयुक्तजंतुः ॥ २ ॥

अर्थ—मोथ, अरडुसो, देवदारु, कुठ, रींगली, जे
ठी, पीअ उभी, सुठ, काकजंघा, द्राअ, गतो पीपर,
अे सर्वे ओशडा आंडीने अंधक्यरा करी काथ करीने पीअे
तो तेथी वातज्वर टले ॥ २ ॥

काकोली वृहती मुस्ता, कुष्ठं दारुचिपामृताः ॥

गुंठीक्वाथः कृतः पीतो, हंति वातज्वरं परम् ॥३॥

अर्थः—भीर कङ्काली, मोहोटी रींगली, मेथ, कुं
 ६, देवदार. अतिविषने गवो, सुंड, अे सर्वेनुं काथ करी
 पीडये, तो वातज्वर नाश पाभशे ॥ ३ ॥

किराताच्चासृताविश्वा, वृहतीद्वयगोक्षुराः ॥

स्विरा च कलशी चैव, क्वाथो वातज्वरापहः ४

अर्थः—करीयातुं, मेथ, गवो, सुंड, रींगली वेध
 तथा लीभी, गोप्पडं, अरणी अने कलशी अेटकी जणुसे।
 नो सभ लागे काथ करी पीज तो वातज्वरनो नाश थायज

पटोलं च गुडूची च, मुस्ता चैव तु निंबकम् ॥

पर्पट स्तिक्तभूनिंबौ, त्रिफलावृहतीवृषाः ॥५॥

पटोलादिरयं क्वाथो वातज्वरहरःस्मृतः ॥

अर्थः—पटोल. गुडूची. मेथ, नींबछाल, पीतपाप
 हुं. इडु. करीयातुं. त्रिफला. रींगली, अरडुमे. अेटला वा
 नाने पटोलादिधाथ इडे छे. ते पीवाथी वातज्वरनो ना
 श थाय ॥ ५ ॥

कटुत्रयं किरातं च कटुका च हरीतकी ॥

तथा च रुष्णलवणं वातज्वरहरं मतन् ॥६॥

अर्थः—मरी, पीपल, सुड, क्रीणानु, इडु इत्यादि
रूप अने रांगण ये रोगी आपा गममान थडी हीर
ता वाज्वरने विनाय ॥ ६ ॥

॥ इति वातज्वरचिकित्सा ॥

पित्तज्वरचिकित्सा

द्राक्षाभवापर्पटकाब्दतित्ताक्वाथः कृतः स्यात्
बहुरोगहंता ॥ प्रलापमूर्च्छाभ्रमदाहमोहैः,
तृषान्विते पित्तभवे ज्वरे च ॥ ७ ॥

अर्थः—द्राक्ष, हरडां, पीतपापडुं, मोथ, इडु, ये
अवधये सम भागे लई काथ करी पाईये तो अडु रोगने
मटाडे छे तेम पणु प्रलाप, मूर्छा, भ्रम, कंडशोप, दाह
तृषा, ने पित्तज्वर अटला रोगाने अवश्य सभावे ॥ ७ ॥

चंदनं च सुगंधं च, धान्यकं पीतपर्पटम् ॥

मुस्ता शुंठी किरातं च उशीरं पित्तनाशनम् ८

अर्थः—सुडड, रतांजली, धाणां, पीतपापडु, मो
थ, सुंठ कर्यातुं, वाणो, सम मात्र काथ करी पीजे ते
पित्तज्वर नाश करे ॥ ८ ॥

अर्थः—त्रायमाणु, पीतपापडुं, श्वेतत्राणो, कुडुं, क
रीयातुं, धमासो, अटली जणुसोनेो काथ सभमात्राये क
रीयें, ने तेमां मधनेो प्रतिवास मुकीयें तो पित्तज्वरनेो
नाश थाय ॥ १२ ॥

क्वाथः किरातकं मुस्ता, धन्वयासं सपर्पटम् ॥
हंति पित्तज्वरं दाहं, भ्रमं शोषं क्षणादपि १३

अर्थः—करीयातुं, मेथ, धमासो, पीतपापडो अ
सर्वे वस्तुयो सभ मात्रा प्यांडी अध क्यरा करी काढो
डीजे, ने काढो पीवाथी, पित्तज्वरने, दाहने, भ्रमने तथा
शोषने मटाडे ॥ १३ ॥

कफज्वरचिकित्सा

दारुमुस्तामृताकृष्णा, दुर्लभैरंडमूलकम् ॥

किरातं च समः क्वाथः श्लेष्मज्वरविनाशनः

अर्थः—देवदार, मेथ, गडो, पीपर, धमासो, अ
रंडमूल, तथा करीयातुं अ जणुशो सभ भाग लधने तेनु
काथ करी पीये तो श्लेष्मज्वर विनाशने पाये ॥ १४ ॥

अनंता वालकं मुस्ता नागरं कटुरोहिणी ॥

एतत् श्लेष्मज्वरं हंति दीपयेच्च हुताशनम् १५

अर्थः—धमासो, वाणो, मोथ, सुंठ, उंडु, -ये ओ
 शोले अर्धं सत्र मात्राये, शोले करी पीये तो श्लेष्मज्वर
 ने हृष्ये, अने जठराग्निने दीपावे ॥ १५ ॥

कंठकार्यमृतादारुवृषविश्वाः समांशकाः ॥

कायः कणायुतः पीतः श्लेष्मज्वरविनाशनः १६

अर्थः—रिंगणी, गणो, देवदार, अरंडुसो, सुंठ ये
 अर्धां वसाणां अर्धने सत्रये भागे अथ करवे, तेमां पीपर
 प्रतिवासा नाभांने पीये तो श्लेष्म ज्वरने नाश करे १६

दारुपर्पटभार्ग्यश्च, वज्रा धान्यं च कट्फलम् ॥

अभयाविश्वभूनित्राः क्वाथो हंति कफोत्कटं १७

अर्थः—देवदार, पीतपापडां, भारंगी, वज्र. धान्यां,
 अथद्व. दुरडां, सुंठ, ने करीयातुं अष्टकी अज्वधीना स
 रये लागे अथ करी पीये तो उद्ध्वरने समावे ॥ १७ ॥

मारिचं पिप्पली चैव, गुंठी कट्फलमेव च ।

एतेषां दयिते नस्यं, कफज्वरविनाशनम् १८

अर्थः—मरी, पीपर, सुंठ, अथद्व, सर्वे अज्वधी
 सममात्र सूत्रे करी तेने सुंगावीये तो उद्ध्वरने
 समावे ॥ १८ ॥

अर्थः—त्रायमाणु, पीतपापडुं, श्वेतत्राणो, कडु, क
रीयातुं, धमासो, अटली जणुसोना काथ सममात्राये क
रीये, ने तेमां मधने प्रतिवास मुधीयें तो पित्तज्वरने
नाश थाय ॥ १२ ॥

क्वाथः किरातकं मुस्ता, धन्वयासं सपर्पटम् ॥
हंति पित्तज्वरं दाहं, भ्रमं शोषं क्षणादपि १३

अर्थः—करीयातुं, मोथ, धमासो, पीतपापडो अ
सर्वे वस्तुयो सम मात्रा पांडी अध क्यरा करी कडो
डीज, ने कडो पीवाथी, पित्तज्वरने, दाहने, भ्रमने तथा
शोषने मटाडे ॥ १३ ॥

कफज्वरचिकित्सा

दारुमुस्तामृतारुष्णा, दुर्लभैरंडमूलकम् ॥

किरातं च समः क्वाथः श्लेष्मज्वरविनाशनः

अर्थः—देवदार, मोथ, गडो, पीपर, धमासो, अ
रंडमूल, तथा करीयातुं अ जणुशो सम भाग लधने तेतु
काथ करी पीये तो श्लेष्मज्वर विनाशने पाये ॥ १४ ॥

अनंता वालकं मुस्ता नागरं कटुरोहिणी ॥

एतत् श्लेष्मज्वरं हंति दीपयेच्च हुताशनम् १५

तिक्ताभयांत्रुकैरांतभार्गीरामठकं वला ॥ वशामू

ली कणामूलं निक्वाथ्य क्वाथमुत्तमम् ॥४१॥

हिंवाद्र्रकरसोपेतं संनिपातविनाशनम् ॥

अर्थः—डायक्ष, मोथा, वज्र, पाठा, पुष्पर मुस, एरं पित्तपापडा, डाडडसृंगी, धंद्रयत्र, धण्डी, भागरो, पीपर, दुट्टी, हुरडे. सुगंधीवाणो, यिरायता, लारंगी, अन्वारा. दशमुष, अने पीपरमुस आ जणुसोनो ड्वाय डरीने तेमां वधामणी हींगु अने आहूनोरस नाभीने पीये तो संनिपात हर थाय छे ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ इति संनिपातचिकित्सा ॥

॥ अथ विषमज्वरचिकित्सा ॥

मुस्तामलगुडूची, विश्वौषधकण्टकारिकाक्वा
धः ॥ पीतः सकणाचूर्णः समथुर्विषमज्वरं
हन्ति ॥ ४२ ॥

अर्थः—मोथ, आमला, गणो, सुंठ, रींगली. अ
ट्टी चीलेनो सन भागे डाडो डरवो. तेने पीपर चूर्ण च
डित मधु प्रतिवास आपीने पीये तो विषम ज्वरने

॥ अथ अजीर्णाचिकित्सा ॥

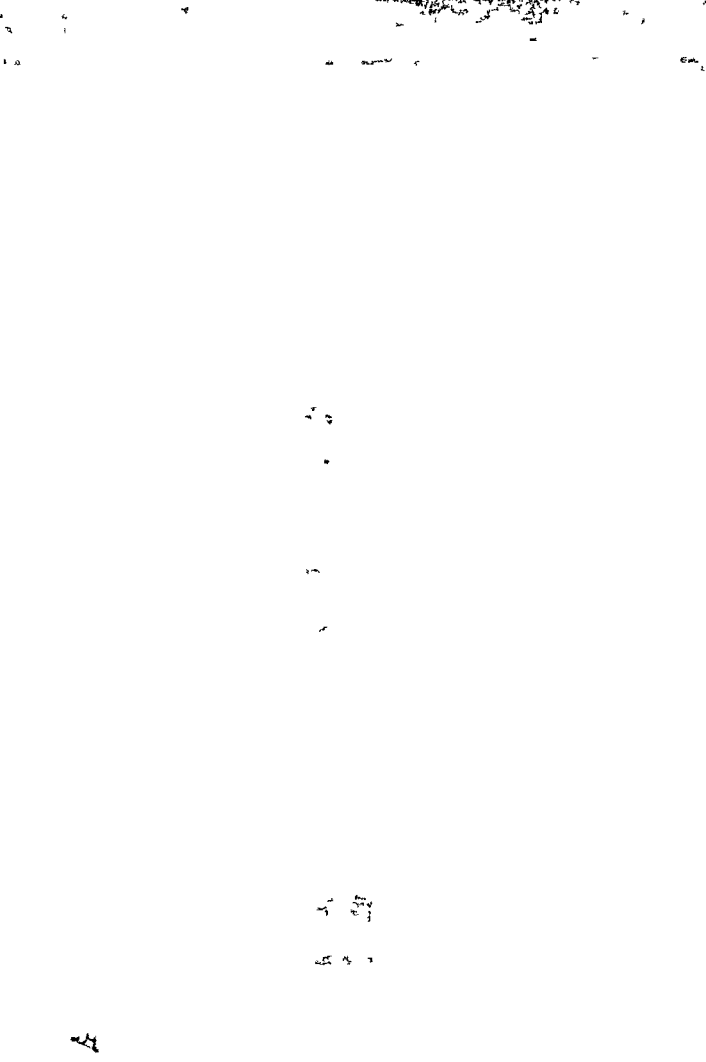
अजसोदाभया चैव संचलेन समन्विता ॥

कचूरेण समायुक्ता, अजीर्णज्वरनागर्नी ॥१॥

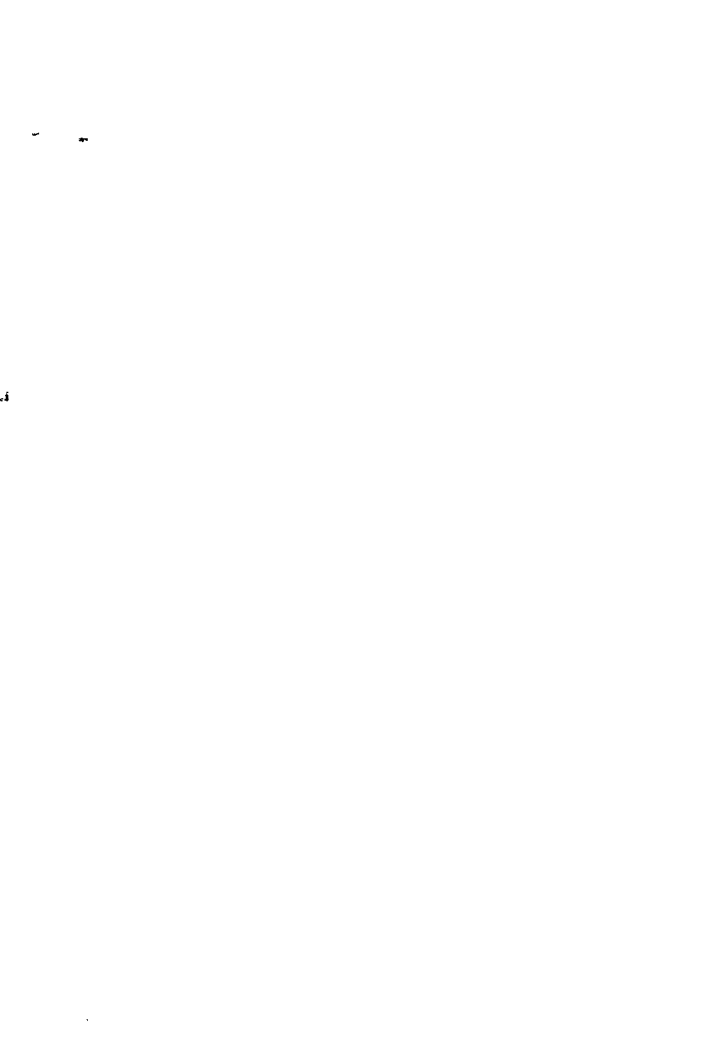
अर्थः—अजसुंघ, हरदां. संयत्त. अत्रैत्र्यु यीजे
मयी इतीने पछी ध्युते सभ भागे नाभी तेलुं युर्षु इर
इं. ने पाथपी अउर्षु ताव मयी जय छे ॥ १ ॥

॥ अथ उपःपानगुणाः ॥

कासश्वासात्तिसारज्वरपिटककृटिकुष्ठकं च प्र-
मेहान्मूत्राघातोदरार्गःश्वयथुगलशिरःकर्णान्ना-
क्षिरोगान् ॥ ये चान्येवातपित्तक्षयज्वररुग्ना
व्याधयः संति जंतो. रतानप्यभ्यन्तयोगावर-
नयति पय. पीतमंते निशायाम् ॥ १ ॥

અર્થ:—આમ અજીર્ણ હોય ત્યારે લાંબા કરીયે; તેથી પાચન થાયછે; વિપક્વ અજીર્ણ હોય ત્યારે પાણી પીવરાવિયે; તેથી પણ પાચન થાય; વિષ્ટપ્થ અજીર્ણ હોય ત્યારે સ્વેદ કાઢવો, મરદિયે; તેથી પાચન થાય; અને રસ અજીર્ણ હોય ત્યારે દિવસમાં નિદ્રા કરવી; તેથી કરી પાચન થાયછે.

॥ इति कालज्ञाने निदानचिकित्साकथनं नाम
तृतीय उद्देशः ॥ ३ ॥

॥ लघुभोजनविधिः तथा निवातसाम्यम् ॥
सज्वरो निज्वरो वापि, लघ्वन्नं परिभोजयेत् ॥
निवातसेवनं यादृक्, तादृक् स्यात् कर्णबंधनं १

અર્થ:—જે રોગી માણસને તાવ આવતો હોય અથવા ઊતરી ગયો હોય, તેણે હલકું ભોજન ખાવું; અને જેવું વાત વગરના સ્થાન ગુણકારક છે તેવુંજ પવનમાં કાન બાંધી રાખવા તે પણ ગુણકારી છે ॥ ૧ ॥

॥ कालविशेषेण जलगुणाः ॥

अजीर्णे भेषजं वारि, जीर्णे चारि बलप्रदम् ॥
अमृतं भोजने वारि, भुक्तस्योपरि तद्विषम् ॥ १ ॥

અર્થ:—જેમ્ણા પહેલાં પાણી પીવું તે ઝોસડ રૂપે જ ; અને પછી ગયા પછી જે પાણી પીયે તે બલને

॥ अथ लंघननिषेधः ॥

गुर्विणीवालवृद्धैश्च, कामशोकनवज्वरे ॥

लंघनं नैव कर्त्तव्यं, पूर्वाचार्या वदन्ति हि ॥१॥

अर्थः—गर्भवाती स्त्री, पाक्ष, तथा वृद्ध आमी, शो-
कवान नवज्वर, अने अेकांतरादिक, अेटती ताववाणा
रोगीने सांधणो न करावीअे, अेवुं पुर्वाचार्योअे उडेवुं
छे ॥ १ ॥

॥ अथ वेगधारणफलम् ॥

मूत्ररोयाद्भवेदंधो, वधिरो वायुरोधनात् ॥

कुष्ठीरियाच्छुक्रसंरोधात्, मृत्युःसंधारणादपि १

अर्थः—मुत्रने रोधवा थडी आंधे आंधणो थाय, वा
युना रोधवाथी कान अहेर भारी अय, वीर्यना रोधवाथी
डोडियो थाय, अने मसुनो रोधवा थडी निश्चये मणुनीइ
प्राप्ति थाय छे. ॥ १ ॥

॥ अथ ऋतुपरत्वेनापथ्यकेयनम् ॥

वौ रुधुरमश्नाति निदाये ह्यतिमैथुनी ॥

वेन्नद्यंबु वर्षासु दधिभोक्ता जरद्यपि ॥ ७ ॥

अर्थः—वसंत ऋतुमां मिथान आय, श्रीम्भु

થાય છે, વાયુ વગરની જગામાં રહેવામાં જટલા ગુણો છે તેટલા કાન ઢાંકવામાં છે, પ્રલયર્થ રાખવામાં જેટલા ગુણો છે, તેટલા મનમાં કામ ન રાખવામાં છે ॥

॥ इति श्रीशंभुनाथविरचिते कालज्ञाने संकीर्ण
विषयकथन नाम्ना चतुर्थ उद्देशः ॥४॥

॥ इति कालज्ञानं संपूर्णम् ॥

